

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

**EESTI KEELE
GRAMMATIKA
I**

TARTU 1963

Koostanud P. Ariste, A. Kask (juhendaja),
A. Kiindok ja G. Laugaste.

2

TARTU ÜLIKOOI
RAAMATUKOON

200796

S a a t e k s .

Käesoleva "Eesti keele grammatika" käsikiri on valminud juba mõni aasta tagasi, kuid selle kättesaadavaks tegemist keelehuvilistele takistas asjaolu, et rida küsimusi oli veel läbi töötamata. Kuigi ka nüüd kõik küsimused ei ole lõplikult selgunud (näit. eesti keele foneemi probleem), on autorid nõustunud käsikirja esialgse paljundamisega rotaprindil, et sellega ühelt poolt pakkuda lugejaille senistest käsitlustest mõnevõrra tihedamat deskriptiiv-normatiivset ilmet kandvat ülevaadet eesti keele häälikuõpetusest ja ortograafiast, teiselt poolt aga selleks, et anda võimalust asjahuvilistele teha kasulikke arvustavaid märkusi, mida autorid saaksid kasutada käsikirja edasisel viimistlemisel ja trükivalmis seadmisel.

Rotaprindil paljundatuna ilmub "Eesti keele grammatika" I kahes vihikus, nimelt "Sissejuhatus" (koostanud A. Kask) ja "Foneetika" (P. Ariste) esimeses vihikus, "Astmevaheldus (A. Kask), "Ortograafia küsimusi seoses häälikuõpetusega" (G. Laugaste) ja "Suur ja väike algustäht" (A. Kiindok) teises vihikus.

I . S I S S E J U H A T A V A T .

K e e l j a s e l l e o l e m u s .

1. Keel on kõige tähtsam inimestevahelise suhtlemise vahend. Ilma häälikulise keeleta oleks inimestel väga raske üksteisega suhelda ja vastastikku mõtteid vahetada. Ilma keeleta oleks inimestel olnud võimatu korraldada ühist võitlust loodusjõudude vastu, ühist tööd, ühist tootmist.

Juba oma tekkimisest peale on keel ü h i s k o n d - l i k nähtus. Vajadus üksteisega kõnelda ja mõtteid vahetada on olnud omane ühiskonna arenemise käigus kõikidele inimkollektiividele, olgu selleks siis sugukond, hõim, rahvas või rahvus. Nii kaua kui on olnud ühiskond, nii kaua on eksisteerinud ka keel. Ilma keeleta ei ole mõeldav ühiskonna arenemine ka praegu ega tulevikuski.

Keel on kõige tihedamas seoses inimese teadvusega, mõtlemisega. Keel ja mõtlemine on vastastikusel sõltuvuses, kuid neid ei saa mingil juhul samastada. Keele seadused, mida jälgib grammatika, ja mõtlemise seadused, mida uurib loogika, ei satu kaugeltki ühte. Mõtlemise seadused on ühised kõikidele inimestele, keele seadused aga on eri keeltes erinevad, sõltudes vastava keele grammatilisest struktuurist. Ometi ei saa keele vorme ja seaduspärasusi mõista, jättes arvestamata nende seost mõtlemisega, sest avaldub ju keeles mõtte reaalsus. Nagu näitab kuuluse füsioloog I.P. Pavlov oma õpetuses teisest signaalisüsteemist, on just kõneelemendid need, mis võimaldavad inimestele kõrgema mõtlemistegevuse, abstraktse mõtlemise.

Kõik keele elemendid, olles pikaajalise abstraheriva mõttetegevuse produkt, moodustavad omaette süsteemi. See igale keelele omane süsteemipärasus avaldub nii keele sõnavaras kui ka grammatilises struktuuris. Keele grammatilises ehituses esinevaid erijooni ja seaduspärasusi selgitab vastava keele grammatika.

Keel suhtlemisvahendina ei saa olla püsiv, muutumatu. Seoses kogu ühiskondliku elu arenemisega muutub ka keel, rikastub selle sõnavara ja toimuvad muutused selle häälikulises kui ka grammatilises struktuuris. Neid keelte arenemisel esinevaid muutusi jälgib lähemalt keele ajalugu.

2. Keelest kui ühiskondlikust suhtlemisvahendist kõneldes tuleb peatuda mõningatel terminitel. Kui räägitakse keelest, siis mõeldakse selle all kõigepealt k õ n e l d a - v a t keelt ehk k õ n e k e e l t . Kõnekeel on suuliselt väljendatud ja seda tajutakse kõrvaga kuuldes. Terminile k õ n e k e e l võib vastu seada termini k i r j a - k e e l , millega selle kõige laiemas tähenduses võib tähistada keelt, mis on kirjalikult edasi antud ja mida tajutakse silmaga, s. o. mida võidakse lugeda.

K õ n e k e e l võib esineda väga mitmesuguses tähenduses. Kõigepealt võime kõnelda teataval piiratud keelealal (näiteks Kihnu saarel, Karksis jm.) tarvitatavast kõnekeelest, kohalikust kõnekeelest, mis on säilitanud rea varasemale keeletarvitusele omaseid jooni. Sellist kohalikku kõnekeelt nimetame m u r r a k u k s . Murrakule on tunnuslik, et see esineb võrdlemisi piiratud alal (mõnikord isegi ainult ühes külas) ja et seda tarvitatakse eelkõige suulisel suhtlemisel. Kui meil ei ole tegemist aga ainult kohaliku keelepruugiga, vaid kõneleme reast ühiste keeleliste erijoonetega murrakutest, mis esinevad tavaliselt mõnevõrra laiemal keelealal (näit. endises maakonnas) ja mis erinevad küllaltki ilmsete tunnuste poolest naaberalade murrakutest, siis sellise ala ühiseid erijooni sisaldavat keelt nimetatakse m u r d e k s . Igas keeles on rida erinevaid murdeid, mis omakorda võivad moodustada murderühmi ehk murdkondi. Nii

näiteks esineb Lõuna-Eestis kolm erinevat murret, nimelt mulgi, tartu ja võru murre, mis moodustavad lõuna-eesi murderühma. Murre on küll üldisem mõiste kui murrak, kuid ka murret tarvitatakse eelkõige kohalikul suhtlemisel kõnekeelena. Keelte arenemise käigus võib muidugi teatav murre tulla laiemalt tarvitusele ja saada aluseks vastavale rahvakeelele, kusjuures teised murded hakkavad taanduma ja lõpuks kaovad.

Hoopis ebamäärasem mõiste kui murrak ja murre on r a h v a k e e l . Ühelt poolt märgitakse selle terminiga kogu vastava rahva asumisalal tarvitatavat kõnekeelt, kusjuures esile on tõstetud eriti need jooned, mis on murretele ühised või mis ühest domineerivast murdest on levinud ka teistesse murretesse ja võimaldavad suhtlemist kogu vastava rahva liikmete vahel. Seesugust kogu vastavale rahvale ühist keelt on vahel nimetatud ka ü h i s k e e l e k s . Keelte ajaloolisel arenemisel saab selline ühine rahvakeel tavaliselt aluseks rahvuskeelele. Paiguti on kirjanduses sellist ühiskeelt nimetatud ka ü l d r a h v a l i k u k s keeleks, rõhutades sellega keele üldarusaadavust. Teiselt poolt on terminit r a h v a k e e l tarvitatud ka murdekeele tähenduses. Nii on näiteks kõnelnud vajadusest koostada suurt rahvakeele-sõnaraamatut, mis sisaldaks kõikide meie murrete sõnavara. Viimases tähenduses on siiski sobivam tarvitada sõna m u r d e k e e l . Küll aga on termin r a h v a k e e l vajalik eesti keele ajaloolise arenemiskäigu selgitamiseks. Nimelt ei kujunenud meil, sõltuvalt põhja- ja lõuna-eesi murrete teravast erinevusest, kohe ühist üldarusaadavat keelt kõikide eesti murrete piirkonnas, vaid põhja-eesi murrete alal tekis algul põhja-eesi rahvakeel, mida omal ajal nimetati ka tallinna keeleks, ja lõuna-eesi murrete alal kujunes lõuna-eesi rahvakeel, mida nimetati tartu keeleks. Alles hiljem sai põhja-eesi alal kujunenud rahvakeel niivõrd tuttavaks ka Lõuna-Eestis, et see muutus ühiseks suhtlemisvahendiks kogu rahvale. See toimus seoses ühise rahvuskeele kujunemisega.

R a h v u s k e e l e k s nimetame keelt, mida tarvitavad kõik vastava rahvuse liikmed omavahelisel suhtlemisel. Rahvuskeel areneb seoses vastava rahvuse kujunemisega ja on arusaadav rahvuse kõigile liikmeile. Eesti rahvuskeel kujunes seoses eesti rahvuse kujunemisega mõõdunud sajandi teisel poolel, kusjuures rahvuskeele baasiks sai põhja-eesti keskmurre. Ühise rahvuskeele kujunemisel etendas olulist osa mitte ainult põhjaeestiline kõnekeel, vaid ka selle kasutamine kirjakeelena. Rahvuskeeltele on teataval määral tüüpiline see, et kujunevat rahvuskeelt püütakse ühtlustada, normeerida, et nõutakse eelkõige kirjas selle ühtlast tarvitamist. Seega on rahvuskeele puhul oluline ka selle kirjalik kuju, rahvuslik kirjakeel.

Nagu eespool märgitud, on k i r j a k e e l e mõistete õige lai, sest kõige läiemas tähenduses mõeldakse kirja keele all kõike seda, mis on kirjalikult väljendatud. Seega võib kõige vanemaid kirjapanekuid, vanades ürikutes leiduvaid lauseid, dokumente, kirikuteenistusel tarvitatavaid tekste jne. vaadelda kui kirjakeele vanimaid mälestusmärke. Kirjas leidis väljenduse ka varasem rahvakeel. Nii esines meil kuni mõõdunud sajandi teise pooleni kaks kirjakeelt, põhja- ja lõuna-eesti kirjakeel.

Oma tõelise tähenduse omandas aga kirjakeel alles rahvuskeele perioodil, s.o. siis, kui kogu rahvas hakkas ühise suhtlemisvahendina kasutama põhja-eesti keskmurdel baseeruvat keelt. Tuleb rõhutada, et just kirjasõna soodustas põhjaeestilise keele levikut lõuna-eesti murdealal. Põhjaeestilise aja- ja tarbekirjanduse (näit. ajalehed, kooliraamatud, kalendrid jne.) tarvituseletulek Lõuna-Eestis oli olulise tähtsusega ühise r a h v u s l i k u k i r j a k e e l e kujunemise seisukohalt. Üheks põhiküsimuseks, millega mõõdunud sajandi teisel poolel tegelesid kõik tolleaegsed keelemehed ja mida arutleti tolleaegsetel koosolekutel, oli küsimus ühise eesti kirjakeele kujundamisest ja selle normidest ning murdelisest taustast (näit. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekuil 1872. ja 1886. a.). Ühise rahvusliku kirjakeele

normeerimise protsess jätkus teatavasti ka veel käesoleva sajandi esimesel poolel.

Tänapäeva rahvuslikust kirjakeelest kõneldes mõeldakse selle all nii ilu- kui tarbekirjanduse keelt. Kuigi rahvusliku kirjakeele arenemisel olulist osa on etendanud suurte sõnameistri keeletarvitus, ei saa ilukirjanduse keele kõrval ka muude väljaannete, näiteks ajakirjanduse, teaduslike ja populaarteaduslike väljaannete, õpikute jne. keelest mõõda minna, vaid tuleb kõikides nendeski esinevat keelt vaadelda.

Ilukirjanduse keel on kõige rikkam ja mitmekesisem oma väljendite valiku poolest. See võib sisaldada murdekeele elemente (näit. Piibelehe keel E. Vilde "Pisuhännas"), žargoonilisi väljendeid (näit. Kniks-Mariheini kõne A. Kitzbergi "Veli Hennus"), vanemale kirikukeelele omaseid arhaistlikke jooni (näit. pastorite ja palvemeeste manitsused E. Vilde, A. Hindi jt. teostes), erialade sõnavaara (näit. laevaehituse terminid A. Hindi "Tuulises rannas") jne. Ilukirjanduse keel on kasutusel kõigepealt ilukirjanduslikes teostes, kuid teataval määral võib ilukirjanduse keel esineda isegi suuliselt, ja seda eriti omaaegseis rahvalauludes, mis on rikkad arhailiste keelendite poolest. Sellepärast on meil põhjust eesti keele puhul kõnelda ka muistsete rahvalaulude keelest.

Kirjakeel kui keelelise väljenduse kirjalik vorm toetub alati kõneldavale keelele, olles sellele kord lähemal, kord kaugemal, sõltuvalt kirjasõna tarvitajatest ja ajaloolistest tingimustest. Rahvuslik kirjakeel, toetudes küll ühele murdele, haarab oma arenemisel endasse ka teiste murrete sugemeid, näiteks on eesti kirjakeelde tulnud terve rida lõunaeestilisi jooni. Kirjakeel toetub ühelt poolt kõnekeelele, teiselt poolt aga soodustab üldrahvaliku kõnekeele kujunemist. Nimelt on ju normeeritud rahvusliku kirjakeele kohaseks kujunenud ka meie avalikus elus, koolides, teatrites, raadios, avalikel esinemistel jne. suuliseltki kasutatav keel. Tõsi, kõnes tarvitav keel ei satu alati absoluutselt kokku nende normide-

ga, mis on kirjakeele jaoks fikseeritud normeerivais grammatikais ja õigekeelsus-sõnaraamatuis (näit. üü hääldamine ja palatalisatsiooni tarvitamine), kuid erinevused rahvuskeele kirjaliku ja suulise tarvitusviisi vahel on suhteliselt väikesed. Peetakse ju suuliseltki tarvitatavat keelt seda korrektsemaks, mida enam see vastab kirjakeele normidele.

Järgneva käsitluse ülesandeks on lähemalt jälgida eelkõige tänapäeva rahvuslikku kirjakeelt sellisena, nagu see esineb meie kirjanduses, kuid ühtlasi arvestada ka selle arenemise üldisi tendentse.

K e e l e õ p e t u s e p õ h i m õ i s t e d j a ü l e s a n d e d .

3. Enne kui siirduda keeleõpetuse üksikküsimuste käsitlemisele, olgu lühidalt peatunud veel grammatika põhimõistell.

Nagu märgitud, kasutame keelt suhtlemisvahendina oma mõtete väljendamiseks. Iga üksikut terviklikku mõtet väljendame lausega, koosnegu see siis kas üksiksõnast (näit. Oota!) või - nagu tavaliselt - terveest reast sõnadest (näit. Ühel septembrikuu ilusal pühapäeva hommikul täitis lugemata rahvahulk lossimäe õhtupoolset külge. A. Kitzberg). Kõnelemisel iseloomustab lauset vastav intonatsioon. Lauses olevad sõnad on omavahel seotud nii mõtteliselt kui ka grammatiliselt, moodustades nn. sõnaühendeid, näit. ilusal hommikul, lossimäe külge jne. Sõnaühendid, koosnedes peamiselt põhisõnast ja selle laiendist, võivad olla nii oma laadilt kui ühendusviisilt väga mitmesugused. Seda keeleõpetuse osa, mis lähemalt jälgib sõnade ühendamist sõnaühendeiks ja lauseiks ning mitmesuguse ehitusega lauseid, nimetatakse lauseõpetuseks ehk süntaksiks.

Laused koosnevad sõnadest, mis on omavahel seotud vastavale keelele omaste seaduspärasuste alusel. Sõnad lauses võivad olla nii oma tähenduselt kui grammatiliselt vormilt väga mitmesugused. Me võime kõnelda sõnadest, mis annavad edasi teatavaid mõisteid, kujutlusi, millel on oma kindel leksikaalne tähendus (näit. lind, lendama, kaks), võime kõ-

nelda aga ka sõnadest, mis on vajalikud sõnade ja lausete ühendamiseks, sõnadevaheliste suhete märkimiseks jne. (näit. ja, ega, mööda, vastu).

Samuti kui oma leksikaalselt tähenduselt, võivad sõnad ka oma grammatiliselt vormilt olla mitmesugused. Nii püsivad ühed sõnad keeles muutumatutena, teised aga võivad muutuda, esinedes kord ühes, kord teises grammatilises vormis (näit. lind, linnule, lindudele, lendab, lennata). Seda grammatika osa, mis jälgib sõnade muutmist ja selles esinevaid seaduspärasusi, nimetatakse v o r m i õ p e t u s e k s ehk m o r f o l o o g i a k s .

Morfoloogias vaadeldavad g r a m m a t i l i s e d v o r m i d annavad edasi vastavat grammatilist sisu, näit. antud sõna esinemist teatavas käändes, pöördes, ajas jne. Nii võime sõna laual puhul ütelda, et see sõna on ainsuse alalütlevas käändes, sõna seisis puhul aga, et see on lihtmineviku ainsuse 3. pöördes jne. Grammatiliste vormide tunnused võivad eri keeltes väljenduda erinevate vormielementide kaudu. Selliseid vormielemente, mis on tunnuslikud ühele või teisele vormile, nimetatakse m o r f e e m i d e k s . Näit. sõna jooks/ja/te/le puhul võime eristada käändemorfemi -le, arvumorfemi -te-, tuletusmorfemi -ja- ja tüvemorfemi jooks-. Seega on morfeemiks sõna elementaarseim osake, mis iseloomustab antud sõna grammatilise vormi seisukohalt. Morfeemiks ei tarvitse olla ainult sõnatüvele liituvad osakesed (lõpu-, tunnused jm.), vaid ka tüvemorfemis eneses toimuvad vaheldused. Nii võib olla morfeemiks sõnatüvi eri astmes. Näiteks tugevaastmeline tüvi sõnades nagu viga, jalg, rand näitab, et siin on tegemist ainsuse nimetava käändega, aga nõrgaastmeline tüvi vea, jala, ranna, et vastav sõna on ainsuse omastavas käändes. Samuti võib eesti keeles ka erivärteline sõnatüvi olla morfeemiks. Kolmandavärtelised vormid, näit. linna, kooli (ains. osast. või sisseütl.) erinevad teravalt oma grammatiliselt vormilt samade sõnade teisevärtelistest vormidest linna, kooli (ains. omast.). Samuti võivad morfeemideks olla abisõnad (näit. ülivõrde puhul sõna

kõige, vrd. suurem ja kõige suurem). Nagu eelmisest selgub, iseloomustavad morfeemid eelkõige sõnade grammatilisi vorme.

Grammatiliste vormide kõrval kõneldakse keeleõpetuses aga ka grammatilistest kategooriatest, mille all mõistetakse üldisemaid, sagedasti reaale keelelistele vormidele ühiseid puhtgrammatilisi tähendus-sisusid, mis märgivad sõnade mitmesuguseid suhteid ja avalduvad vastavates vormielementides. Näiteks võime konkreetse sõna lastele puhul kõnelda sõna mitmuse alaleütleva vormist, kusjuures seda vormi võib grammatiliselt iseloomustada nii arvukategooria (tunnus -te-) kui käändekategooria (lõpp -le) seisukohalt. Verbide puhul võib märkida näiteks pöörde-, aja-, kõneviisi-, tegumoe jne. kategooriat. Grammatilisest kategooriast kõneldes tuleb aga silmas pidada, et see mõiste ei piirdu ainuüksi morfoloogiaga, vaid on tunduvalt laiem, esinedes kogu grammatika alal, iseloomustades sõnu sõnaliigi, grammatilise vormi ja lauseliikme seisukohalt. Nii võib kõnelda adverbikategooriast, partitsiibikategooriast, objekti-kategooriast jne.

Morfeemid ei iseloomusta ainuüksi vormiõpetuse alale kuuluvaid vorme, vaid eri morfeemide varal võib tuletada ka uusi sõnu. Sel puhul on vastavateks morfeemideks tule- tusliited ehk sufiksid¹. Näiteks esi-nevad sõnas käsi/t/le/ma/ta peale tüvemorfeemi (käsi) kaks tuletusmorfeemi (t+le) ja kaks vormimorfeemi (ma+ta).

Eelmisest selgub ühtlasi, kuivõrd tihedalt on morfoloo-gia seotud sõnavaaraõpetusega. Sõnavara ja grammatika tihedat seost näitab ka see, et tuletusmorfeemid liituvad samuti kindlate grammatiliste reeglite kohaselt tüvele nagu vormimorfeemidki. Liitsõnadegi osad liituvad üks-

¹ Olgu märgitud, et terminil sufiks on kaks tähendust. Eesti grammatikas on seda terminit tarvitatud tule- tusliite tähenduses, kuid keeleteaduslikus kirjan-duses tuntakse seda terminit ka laiemas, nimelt järe- liite tähenduses, mille kohaselt sufiksiteks nimeta-takse sõna tüvele järgnevaid vormielemente, s.o. liiteid, tunnuseid ja lõppe.

teisele vastavate reeglite järgi. Mõnikord on isegi vaidlusi tekkinud, kas üks või teine morfeem on tuletus- või vormi- morfeem, näiteks on tegijat ja tegevust märkivaid sufikseid -ja ja -mine varemajal peetud vastavate verbide vormi- morfeemideks.

Sõnu võib aga vaadelda mitte ainult sõnavara- või vormi- ja lauseõpetuse seisukohalt, vaid neid võib analüüsida ka vastavalt nende häälikulisele koosseisule. Seda keeleõpetuse osa, mis lähemalt vaatleb häälikuid ja nende teket, nimetatakse f o n e e t i k a k s ehk h ä ä l i k u õ p e t u s e k s . Keeleõpetuses ei vaadelda ainult kõneorganite varal tekitatud häälikuid ja nende omadusi, vaid jälgitakse häälikuid ka sellelt seisukohalt, kuid võrd need võimaldavad eristada sõnade tähendust. Selliseid elementaarsemaid tähendust kandvaid häälikulisi osi nimetatakse f o n e e m i d e k s ja õpetust, mis foneeme vaatleb, f o n o l o o g i a k s . Nii foneetika kui fonoloogia vaatlevad häälikuid, kuid eri seisukohtadest. Kui foneetika lähemalt jälgib keele häälikute füsioloogilist külge, hääldamist ja sellega seoses olevaid nähtusi, siis fonoloogia vaatleb häälikuid nende funktsioonide seisukohalt.

Häälikuõpetuslikud nähtused on omakorda väga tihedas seoses morfoloogiaga. Eriti ilmekalt paistab see silma, kui jälgida eesti keeles selliseid nähtusi, nagu seda on häälikute välte- ja laadivaheldus.

Keele vaatlusel võime kõnelda ühelt poolt keele sõnavarast, teiselt poolt keele grammatilisest ehitusest. Kuigi algselt terminiga g r a m m a t i k a (kreeka γράμμα- τικη sõnast γράμμα 'kirjatäht') tähistati kirjutamisõpetust, on tänapäeva grammatika mõiste hoopis laiem. Tänapäeval on grammatikas ehk keeleõpetuses põhiliseks osaks õpetus sõnade muutmisest ehk vormiõpetus ja õpetus sõnade ühendamisest lauseteks ehk lauseõpetus. Nendega liitub tihedalt ka õpetus häälikutest. Omaette osaks on aga keeleõpetustes õpetus õigest kirjutamisest ehk õigekirjutusõpetus (o r t o g r a a f i a), mille ülesandeks on anda reegleid selle kohta, kuidas keelt kirjas õigesti märkida.

Et igal keelel on omapärane ehitus, oma käänamise ja pööramise süsteem, oma eri grammatiline struktuur, seepärast ei ole võimalik ühe keele grammatikat koostada teise keele grammatika eeskujul. Iga keele grammatilise struktuuri selgitamiseks on vaja põhjalikult tundma õppida vastavat keelt ja selles esinevaid seaduspärasusi.

4. Sõltuvalt sellest, missugused ülesanded on ühel või teisel keele grammatilisel käsitlusel, võib kõnelda ka mitmesugustest grammatika eriliikidest. Kui grammatika seab oma ülesandeks jälgida vastava keele häälikulise ja grammatilise struktuuri kujunemist, grammatiliste vormide arenemist, siis kõneleme ajaloolisest grammatikast. Kui aga grammatikas vaadeldakse sugulaskeelte grammatilisi nähtusi võrdlevalt, sel puhul kõneleme võrdlevast grammatikast. Tavaliselt on need kaks grammatika liiki lähedalt seotud ja ajalooline grammatika sisaldab harilikult rohkesti võrdleva grammatika elemente.

Vastupidiselt ajaloolisele vaatlusviisile võib keelelisi nähtusi ka kirjeldavalt vaadelda, anda ülevaate vastava ajajärgu keele grammatilisest struktuurist. Sel korral on meil tegemist kirjeldava ehk deskriptiivse grammatikaga. Puhtkirjeldav grammatika püüab keelelisi nähtusi vaadelda sellistena, nagu need vastavas keeles esinevad, ilma et neid nähtusi ajalooliselt püütaks selgitada või kirjakeele tarvitamise seisukohalt normeerida. Kui aga keeleõpetus on kirjutatud selleks, et näidata, missuguseid vorme tuleb pidada kaasaegse kirjakeele seisukohalt õigeks, missuguseid mitte, siis kõneleme normatiivsest grammatikast. Viimaste hulka kuuluvad ka kooligrammatikad, sest nende ülesandeks on selgitada kirjakeele norme, näidata kaasajal õigeks tunnistatud vorme, tutvustada lugejaid mitte ainult kirjakeele grammatilise struktuuriga, vaid ühtlasi ka õigekeelsusnormidega.

Juhul, kui keele grammatilise käsitluse puhul on vaadeldava keele grammatilisi nähtusi kõrvutatud mõne teise keele grammatiliste erijoontega, kõneldakse kõrvuta-

v a s t grammatikast. Kõrvutava grammatika elemente sisaldavad tavaliselt grammatilised käsiraamatud, mis on peamiselt määratud erineva struktuuriga keelte erijoonte paremaks omandamiseks, näiteks eesti keele grammatika venelastele, vene keele grammatika eestlastele jne.

5. Käesolev grammatika seab oma ülesandeks anda tänapäeva keelelise uurimistöö tasemele vastav kirjeldus kaasaegsest eesti rahvuskeelest, pidades silmas eelkõige rahvuslikku kirjakeelt. Kuigi siin, lähtudes meie kirjanduses esinevast keeletarvitusest, on kõigepealt nähtusi kirjeldatud, ei ole siiski piiratud ainult kirjeldusega, vaid on ühtlasi juhitud tähelepanu ka tänapäeva keele normidele. Seega sisaldab järgnev grammatika ka normatiivse grammatika põhijooni. Teiselt poolt ei ole siin aga alati rangelt kinni peetud ainult nähtuste kirjeldamisest, vaid vajaduse korral on nähtusi selgitatud ka nende kujunemise seisukohalt. Hoolimata nendest kõrvalekaldumistest on peatähelepanu juhitud siiski kaasaegse eesti keele grammatilise struktuuri ja selles esinevate seaduspärasuste kirjeldamisele. Seega on käesolev grammatika deskriptiiv-normatiivne.

S o o m e - u g r i k e e l e d .

6. Eesti keel kuulub soome-ugri keelkonda. Praegu kõneldavad soome-ugri keeled jagunevad viide rühma, nimelt ugri, permi, volga, lapi ja läänemeresoome rühma.

Ugri keelte hulka kuuluvad ungari, mansi ehk voguli ja handi ehk ostjaki keel. Permi keeled on udmurdi ehk votjaki ja komi keel; viimasel keelel on kaks murret: komi-sürja ja komi-permi. Volga rühma arvatakse mari ehk tšeremissi ja kaks mordva keelt: mokša ja ersa keel. Lapi rühmas on üksainus keel: lapi ehk saami keel.

Läänemeresoome keeli on seitse, mis omavahel jagunevad kaheks allrühmaks, lõuna- ja põhjarühmaks. Läänemeresoome keelte lõunarahma kuuluvad liivi, eesti ja vadja keel. Põhjarühmas on

soome, karjala, isuri ja vepsa keel. Eesti keelele kõige lähem sugulaskeel on vadja keel ja kõige kaugem läänemeresoome keeltest on vepsa keel. Kõik läänemeresoome keeled on aga suhteliselt üksteisele lähedased, nõnda et isegi vastastikune omavaheline arusaamine on kõikide nende keelte kõnelejate vahel mõnel määral võimalik.

Praegused läänemeresoome rahvad oma keeltega ei vasta täpselt nendele etnilistele rühmitustele, mis on varem olemas olnud. Kõige vanemad hõimukeeled on olnud liivi, lõuna-eesti, põhja-eesti, karjala ja vepsa keel, mis on olnud iseseisvateks üksusteks juba I aastatuhandel e.m.a. Hiljem on lõuna- ja põhja-eesti keelekujust põhja-eesti murrete alusel arenenud ühine eesti rahvuskeel. Praegustelt Eesti NSV aladelt on arvatavasti üle lahe Soome siirdunud hämelased ja hiljemalt nn. päris-soomlased, kelle keel on saanud soome keele põhituumikuks. Kõige kirdepoolsem põhja-eesti keeleala on I aastatuhande teisel poolel m.a.j. arenenud iseseisvaks vadja keeleks.

Arheoloogia on võinud osutada, et läänemeresoome keeli kõnelevate rahvaste esiisad on asunud juba III aastatuhandel e.m.a. läänemerele, kus arvatavasti juba tollal oli olemas ka iseseisev, teistest soome-ugri murretest ja keeltest erinev läänemeresoome keelekuju, mida nimetatakse ka läänemeresoome aluskeeleks.

E e s t i m u r r e t e s t j a m u r r a k u t e s t .

7. Eesti keel ei esine kogu Eesti NSV territooriumil ühtlasena, vaid jaguneb reaks erinevateks murrakuteks ja murreteks, mis on kujunenud keele ajaloolise arenemise tulemusena. Nagu eespool märgitud, ulatuvad lõuna- ja põhja-eesti murrete erijooned juba õige kaugesse minevikku. Kuid mitte ainult lõuna- ja põhja-eesti murrete vahel ei ole suuri ja vanu erijooni, vaid selliseid põhilisi erijooni esineb ka põhja-eesti murrete ja kirde-eesti rannikumurde vahel.

Eesti murdeid ja murrakuid võib rühmitada kolme rühma. Kõige põhjapoolsema rühma moodustavad kirde-eesti rannikumurrakud, mida kõneldakse piki Soome lahe rannikut Narvast kuni Jõelähtme rannaküladeni. Kirde-eesti rannikumurdele on tüüpiline, et siin puudub vältevaheldus (näit. omast. päri, silmä, metsä ja osast. päri, silmä, metsä), kirjakeele b, d, g asemel esinevad tugevad soomepärased klusiilid p, t, k (tupä, vikä), kirjakeele kael, nõel, naeris jne. asemel on kaul(a), neul(a), nauris, ainsuse osast. on kolmesilbilistes tüvedes ilma t-lõputa (kaks nätala, rämattu), sisseütlev ilma sse-lõputa (läks sütäme, kinDa, tupä e. tubaje), kse-olevik ilma tunnuseta (tehä, setta, tulla), eitusverb pöördub, näit. en tahä, et tulë, ei lüö, emmä usü, että elë, eväd karDa jne. Rida rannikumurdes esinevaid jooni on ühised soome keelega.

Teiseks eesti murrete põhirühmaks on põhja-eesti murderühm, mis jaguneb neljaks murdeks. See murderühm on eriti oluline seepärast, et selle põhjal on kujunenud meie rahvuskeel. Selle murderühma erijooned on teataval määral ühised meie kirjakeelega. Nii on sellele murderühmale omased sellised eesti kirjakeeleski esinevad jooned, nagu de-mitmus (külaDes, jalGaDel) ja si-tunnuseline lihtminevik (külsin, antsid), m-tunnuseline komparatiiv (gürema), sse-lõpuline illatiiv (veskisse, maDalašše), vokaalharmoonia puudumine (mädä, tüli), sõnakujude nael, neel, seel jne. esinemine. Muidugi esineb põhja-eesti murdeis ka jooni, mis ei ole kirjakeeles tulnud tarvitusele, näit. pikkade vokaalide diftongistumine (veëräs, veart, moä, tüömiäs jt.), D-lõpuline ainsuse partitiiv sõnatüüpides äätad, rämattud jne.

Põhja-eesti murderühmas on kõige läänepoolsem saarte murre, mida kõneldakse Kihnus, Hiium-, Muhu- ja Saaremaal. Sellele murdele on iseloomulik ö esinemine ö asemel (põhi, kõrvad), omapärane imperatiiv (ä tulg 'ära tule') jne. Järgmiseks murdeks on läänemurre, mis esineb endisel Lääne- ja Pärnumaal ja millele on tüüpiline B esinemine y asemel (keBä kiBä 'kõva kivi'), vormid

nagu laēhà 'lahja', pehè 'põhi', jalGee, nurkkes 'jalas',
nurgas' jne.

Eesti kirjakeele kujunemise seisukohalt on aga kõige olulisem p õ h j a - e e s t i k e s k m u r r e , mida kõneldakse laialdasel alal Põhja-Eesti keskosas (endisel Harjumaal, Järvamaal, Virumaa edelaosas, Viljandimaa põhjaosas ja Põhja-Tartumaa lääneosas). See murre on oma grammatiliselt struktuurilt kõige lähem tänapäeva kirjakeelele, näiteks esineb siin selliseid jooni, nagu diftongilisi mitmuse osastavaid (maDalaiD, rāmatuiD), da-tunnuselisi infinitiive (aš-tuDa, paranDaDa) jne.

Neljandaks põhja-eesti murdeks on Peipsi järve piirkonnas esinev i d a m u r r e , mida iseloomustab rohke õ esinemine (ēsekehè 'otsekohe'), D säilimine nõrgas astmes (maDùD, paDàs) jne. Tähelepanu väärib idamurde alalt rohkete erijoonte tõttu eriti Kodavere murrak.

Põhja-eesti murretest erinevad küllaltki teravalt lõuna-eesti murded, mis moodustavad kolmanda suure murrete rühma, l õ u n a - e e s t i m u r d e r ü h m a . Lõuna-eesti murretel on rida erijooni, näiteks esineb siin vokaalharmonia (mädä, väsünü), ks asemel s (os, mašma 'oks, maksma'), tk asemel kk või tsk (sekma, kaški 'sõtkuma, katki'), nael, neel, asemel naGèl, negèl, domineerib i-mitmus ja i-tunnuseline lihtminevik, inessiivi lõpuks on peamiselt -n, ei olnud asemel öeldakse eš olè jne. Lõuna-eesti murderühm jaguneb mulgi, tartu ja võru murdeks.

Kõige läänepoolsemaks lõuna-eesti murdeks on m u l g i m u r r e , mida kõneldakse endise Viljandimaa lõunaosas, Pärnumaa kaguosas ja Helmes. Lõuna-eesti murretest on mulgi murre kõige lähem põhja-eesti murretele, eriti põhja-eesti läänepoolsetele murrakutele (näit. rāv 'kraav', ok 'vokk' jm.). Mulgi murdele tüüpilistest erijoontest võib mainida a või ä muutumist e-ks teisest silbist kaugemal olevates järgsilpides ja helilisele konsonandile järgneva klusiili gemineerumist, näit. parantteme 'parandama', suremppe 'suurema', kenelte 'kõnelda'.

Keskseks lõuna-eesti murdeks on **t a r t u m u r r e**, mida kõneldakse peamiselt endise Tartumaa lõunaosas. Enne ühise rahvusliku kirjakeele kujunemist oli tartu murre lõuna-eestilise kirjakeele aluseks. Tartu murdele omastest erijoontest võib märkida De-lõpulist illatiivi (veškiDe 'veskisse', kambriDe 'kambrisse'), tugevaastmelist i-mitmust (lehtin 'lehis, lehtedes', seprult 'sõbrult, sõpradelt') jm.

Kolmandaks lõuna-eesti murdeks on **v ö r u m u r r e**, mida kõneldakse endisel Võru- ja Setumaal. Võru murre erineb kirjakeelest kõige enam. Nii esineb siin sõna lõpul larüngaalklusiil (anna', tulla', ei tule'), järgsilpides esineb tagavokaalsetes sõnades e asemel õ (kenele 'kõnelen', latsele 'lapsele'), esinevad h-lõpuline inessiiv ja he-lõpuline illatiiv (kohtuh, kohtuhe 'kohtus, kohtusse') jne.

Kuigi lõuna-eesti mured on tänapäeva kirjakeelest võrdlemisi kauged, on kirjakeel siiski rea jooni laenanud siit. Nii on lõuna-eestilist päritolu vat-tunnuseline kaudne kõneviis, pesa- ja jalg-tüüpi sõnade mitmuse osastav, suurel määral ka i-mitmus jm.

Eesti kirjakeele häälikulise ja grammatilise struktuuri kujunemise seisukohalt on eesti murrete tundmine väga olulise tähtsusega, sest tänapäeva eesti kirjakeel, toetudes küll põhiliselt põhja-eesti keskmurdele, on oma arenemisel pidevalt rikastunud väga mitmesuguste joontega, mis on pärit teistest murretest.

E e s t i k e e l e g r a m m a t i k a s e n i s t e s t k ä s i t l u s t e s t .

8. Kõige varasemad eesti keele grammatikad, mis olid koostatud ladina ja saksa keele grammatikate eeskujul, ei anna kuigi mainimiseväärset ülevaadet eesti keele grammatilisest struktuurist. Nii surub H. S t a h l oma saksakeelses grammatikas "Anführung zu der Estnischen Sprach" (1637) eesti keele vägivaldselt ladinapärase saksa keeleõpetuse raamidesse, suutmata mõista isegi eesti keele astmevaheldust ning

eesti sõnade käänamist ja pööramist. Palju parem ei olnud ka järgmine põhja-eesti murde grammatika, 1660. a. H. G ö s e - k e n i poolt avaldatud eesti keeleõpetus "Manuductio ad Linguam Oesthonicam". Mõnel määral õnnestunum kui mainitud saksakeelsed põhja-eesti murde kohta kirjutatud grammatikad oli J. G u t s l a f f'i poolt ladina keeles avaldatud lõuna-eesti keeleõpetus "Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam" (1648), milles oli juba märgitud eesti laadivaheldust, palatalisatsiooni jm. Üldiselt aga olid kõik need esimesed grammatikad tegelikult eesti rahvakeelest veel hoopis kauged.

Järgnevad eesti keele grammatikad, koostatud küll samuti saksa keeleõpetuste eeskujul, on siiski tunduvalt lähemal eesti rahvakeelele. Tähelepanu väärib neist eriti J. H o r n u n g i ladinakeelne "Grammatica Esthonica" (1693), milles mitte ainult häälikute märkimine pole eesti keelele lähem, vaid milles ühtlasi esmakordselt konstateeritakse vältevaheldust ja antakse üksikasjalikum ülevaade käändtüüpidest ja verbivormidest. Mõnevõrra täiendas Hornungit oma grammatikas "Kurtzgefasstes Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (1732) A. T h o r H e l l e , kes ühtlasi püüdis fikseerida oma ajajärgu kirjakeele norme. Otseselt A. Thor Helle grammatika eeskujul koostas A. W. H u p e l oma keeleõpetuse "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" (1780) põhja-eesti murde kohta käiva osa, millele ta J.C. Clare käsikirjalise grammatika alusel lisandas ka lõuna-eesti murde keeleõpetuse. Nii püüdis Hupeli grammatika rahuldada nii põhja- kui lõuna-eesti kirjakeele tarvitajaid. Hupeli grammatika teine, ümbetöötatud ja täiendatud trükk ilmus 1818. a.

Olukord keeleõpetuse küsimuste käsitleuses muutus mõõdunud sajandi algul. Kui seni oli eesti keeles nähtud peamiselt ainult neid vorme, mida tunti ladina ja saksa keeleõpetuses, siis hakati nüüd eesti keelt soome-ugri keelena võrdlema soome keelega. Keeleteaduslikus ajakirjas "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" (1813-1832) selgitati soome keele kaasabil mitmesuguseid eesti grammatika küsimusi, näiteks fikseeriti siin kõik eesti keeles esinevad

käänded. Põhiliselt muutus nüüd ka keeleuurimise meetod. Kui varem oli indo-euroopa keeltes esinevaid nähtusi tahtud üle kanda eesti keelele, siis hakati nüüd lähtuma eesti keele enese ainekust, hakati rahvasuust koguma keelelisi materjale ja selle põhjal tegema järeldusi eesti keeles valitsevate seaduspärasuste kohta. Nii selgitas F.R. Faehlmann eesti keele materjalide põhjal näiteks eesti astmevaheldusnähtused ("Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache" 1843), nii koostas E. A h r e n s rahvakeelset materjali kasutades oma tuntud keeleõpetuse "Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes" (1843, II trükk koos lauseõpetusega 1853. a.), milles ta aga rahvakeele kõrval liigselt arvestas soome keele grammatika eeskuju eesti grammatilise vormistiku fikseerimisel.

Kõige põhjalikumaks mõõdunud sajandi eesti keeleõpetuseks on akad. F. J. W i e d e m a n n i "Grammatik der ehstnischen Sprache" (1875), milles on eesti murretest ja omaaegsest kirjakeelest kogutud rohkete materjalide põhjal antud tihe kirjeldav ülevaade põhja-eesti keskmurde grammatilisest ehitusest, kusjuures on silmas peetud ka teiste murrete esinemust. Töös selgitatakse kirjakeele ja murrete vahet, tuuakse ülevaade varasemast eesti grammatilisest kirjandusest ja käsitletakse üksikasjalikult eesti keele hääliku- ja vormiõpetuse küsimusi, kuna lauseõpetuse esitus on jäänud mõnevõrra hõredamaks. Eriti hinnatav on põhjalik eesti tuletusõpetuse käsitus. Wiedemanni deskriptiivset keeleõpetust võib pidada esimeseks eesti keele teaduslikuks grammatikaks, milles esitatud materjale on rohkesti kasutatud hilisemadki eesti grammatikud.

Seoses eesti rahvuse kujunemisega ja eesti rahvusliku kirjakeele arenemisega muutusid aktuaalseks küsimused rahvuskeele murdelisest baasist ja rahvusliku kirjakeele ortograafiast. Nende küsimustega tegelesid F.R. Kreutzwald, J. Hurt, C.R. Jakobson jt., nende küsimuste uurimisele oli pühendatud ka M. Veske tegevus. 1879. a. avaldas M. V e s k e oma töö "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis",

milles ta fikseerib kirjakeele baasiks oleva "Kesk-Tallinna keele" murdelised piirid ja soovitab põhja-eesti keskmurde häälde alusel hakata rakendama foneetilist ortograafiat, põhjendades keeleajalooliselt eesti häälikute kolme välte tekkimise. M. Veske tööd võib pidada esimeseks eesti keele ajalooliseks häälikuõpetuseks, mis pealegi oli kirjutatud eesti keeles.

Esimeseks eesti keeles kirjutatud keeleõpetuseks on 1884. a. ilmunud K. A. H e r m a n n i "Eesti keele Grammatik", millele 1896. a. järgnes "Eesti keele Lause-õpetus". Hermanni keeleõpetus on esimene omaette ilmunud normeeriv kooligrammatika, milles esitatud normid tunduvalt soodustasid eesti kirjakeele ühtlustumist mõõdunud sajandi lõpul ja käesoleva algul. Hermanni teeneks on ühtlasi eestikeelse grammatilise terminoloogia (näit. käänete nimetused jm.) loomine. Peale Hermanni võib mõõdunud sajandi lõpu grammatikuist nimetada veel H. E i n e r i t , kelle vähenõudlik raamat "Lühike Eesti keele õpetus rahvakoolidele" (1. trükk 1885) püsis aastakümneid eesti algkoolides keeleõpikuna.

Ka käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel jätkus koolidele määratud grammatikate ilmumine. Märkida võib neist J. J õ g e v e r i poolt avaldatud õpikuid "Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele" (1904) ja "Lühikene Eesti keele õpetus koolidele" (1907), millele hiljem lisandus veel kolmeosaline "Eesti keele grammatika" (1919, 1920). Jõgeveri grammatikale on iseloomulik esitatavate keelenäidete rohkus ja keeleajaloolise külje silmaspidamine, mistõttu need raamatud osutusid koolidele raskeks ja ebasobivaks. Peale Jõgeveri grammatikate võib sellest ajajärgust nimetada veel H. P õ l l u poolt koostatud õpikuid "Eesti keeleõpetus, I jagu, Hääl- ning sõnaõpetus" (1915) ja sama raamatu II jagu "Lauseõpetus" (1922).

Järgnevatest aastakümnetest saab samuti märkida eelkõige kooligrammatikaid. Vanema põlvkonna keelemeestest tuleb siin nimetada kõigepealt K. L e e t b e r g i , kelle

"Eesti keele grammatika" (hääliku- ja vormiõpetus, 1921) ja "Eesti lauseõpetus (1925) paistsid silma omapärase terminoloogia ja üldisest talleaegsest kirjakeelest mõneti erineva keeletarvituse poolest. Vastupidiselt Leetbergile, kelle keeles esines vananenud ja murdelisi vorme (näit. külles pro küljes jne.), avaldas O. L o o r i t s 1923. a. keeleuendusliku "Eesti keele grammatika", milles soovitatakse nd- ja tet-partitsiibi, i-superlatiivi, y-tähe tarvitamist jne. Kumbki neist grammatikaist ei leidnud aga üldist poolehoidu.

Hoopis hinnatavamad kui eelmised keeleõpetused on E. M u u g i poolt väljaantud grammatikad, mis täiel määral toetuvad "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus" esitatud normidele. Nii avaldas E. Muuk 1927. a. puhtnormatiivse põhjalikuma grammatika "Eesti keeleõpetus I, Hääliku- ja vormiõpetus", mille lühendatud väljaanne "Lühike eesti keeleõpetus I" kujunes üheks levinumaks grammatikaõpikuks sel ajal. Raamatu teine osa "Lühike eesti keeleõpetus II, Tuletus- ja lauseõpetus" ilmus 1930. a. E. Muugi ja M. Tedre poolt koostatuna. Hiljem avaldas E. Muuk koos K. Mihklaga lisaks eelmistele veel sarja "Eesti keskkooli-grammatikaid ühes harjutustikuga" (I-V, 1935-1936), mis samuti olid kooligrammatikatena küllaltki tarvitataavad. E. Muugi grammatikaid iseloomustab loogiline selgus ja asjalikkus. Nii mitmedki Muugi grammatikais väljatöötatud seisukohad on meie keeleõpetuses püsivad tänapäevani.

J.V. V e s k i keelelisi seisukohti, mis olid kujunenud nii ülikooli õppetöös kui ka õigekeelsus-sõnaraamatute koostamisel, on rakendatud mitmetes õpikutes, kuid kõige täielikumalt kajastuvad need keskkoolidele määratud viieosalises "Eesti keeleõpetuses ja harjutustikus", mis on koostatud J.V. Veski kaasabil autorite kollektiivi (A. Kask, A. Vaigla, J.V. Veski, J. Väinaste) poolt aastail 1934-1936. Keleõpetuse üksikküsimusi, näiteks "Muutkondadest eesti keeleõpetuses" (1940) jt. on Veski lähemalt käsitletud vastavais keeleteaduslikes väljaandeis ilmunud eriartikleis.

Peale E. Muugi ja J.V. Veski töötas eesti keele grammatika küsimuste alal ka J. A a v i k , kes oma kirjutistes esitas rea keeleuenduslikke seisukohti. Tema keeleõpetuslikest käsitlustest võiks nimetada brošüüre "Õigekeelsuslik grammatika I, Mitmuse partitiiv" (1919), "Eesti deklinatsiooniliigid" (1926), "Eesti verb, selle liigid ja õigekeelsus" (1926) jt. Kõikide Aaviku varasemate käsitluste ja seisukohtade kokkuvõtteks kujunes tema "Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika" (1936), mis on kirjutatud küll normeeritud kirjakeeles, kuid mis sellest hoolimata on läbinisti poleemiline teos, milles autor oma keeleuenduslikke seisukohti püüab kaitsta ja õigustada. Kuigi see raamat oma poleemilise esitusviisi ja ebasüstemaatilise ainekäsitluse tõttu sai tugeva kriitika osaliseks, väärrib see siiski hindamist nii oma teravate keeleliste tähelepanekute kui ka ainekäsitluse rohkuse poolest, olles käesoleva sajandi ulatuslikumaks keeleliseks käsiraamatuks. Koolidele määratud raamatuid toetusid J. Aaviku keelelistele ja meetoodilistele seisukohtadele H. Jänese poolt väljaantud õpikud, näit. "Eesti keeleõpik" I (1939) jt.

Kõneldes käesoleva sajandi kahe- ja kolmekümnendate aastate grammatilisest kirjandusest ei saa mainimata jätta ka L. K e t t u n e n i uurimust "Lauseliikmed eesti keeles" (1924), milles soome lauseõpetuse alustest lähtudes on antud üksikasjalik eesti lauseliikmete analüüs, mis sai aluseks kogu selle ajajärgu lauseõpetustele lauseliikmete küsimuse käsitlusel.

Nõukogude ajajärgu keeleõpikuist tuleb nimetada K. K u r e poolt koostatud kolmeosalist "Eesti keele grammatikat" (1949-1950), millesmõnel määral leidub tolleaegses nõukogude keeleteaduses valitsenud N. Marri keelelise õpetuse sümptomeid. Uusi seisukohti esitas K. Kure eriti lauseõpetuse küsimustes.

Hilisemal ajal on mitmed eri kollektiivid (1954. a. A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma ja 1958. a. N. Rimmel, J. Valgma, E. Riikoja) jätkanud eesti kooligrammatikate koostamist, kusjuures on püütud arvestada

nii eesti keele grammatilisele struktuurile omaseid jooni kui ka keeleõpetuse metoodika nõudeid. Selle kõrval on aga hakatud enam tähelepanu pöörama eesti keele grammatika üksikküsimuste teaduslikule läbitöötamisele ja nende õpetamise metoodika jälgimisele.

II. F O N E E T I K A .

H ä ä l i k u d j a f o n e e m i d .

9. Kõik keeles olevad sõnad jagunevad häälikuiks. Keele häälikuid võib vaadelda mitmest seisukohast. Foneetikas ehk häälikuõpetuses vaadeldakse häälikuid kui kõne elementaarsemaid osakesi kõigepealt nende tekke seisukohast, s.o. jälgitakse häälikuid tekitavate organite asendeid vastavate häälikute hääldamisel, kõne- ja kuulmisorganeis tekkivaid protsessesse häälikute hääldamisel ja kuulmisel, seega siis eelkõige füsioloogilisi ja psühholoogilisi protsesse. Seejuures võib teatavaid nähtusi, nagu häälikute helikõrgust, rõhku jne. vaadelda ka akustilisest küljest. Need põhiliselt füsioloogilis-akustilised nähtused moodustavad keele häälikulise struktuuri m a t e r i a a l s e o s a .

Teiselt poolt võib aga häälikulisi nähtusi jälgida ka häälikute f u n k t s i o o n i seisukohast, s.o. vaadelda, missugune on ühe või teise hääliku tähenduslik funktsioon keeles, kuidas häälik on rakendatud suhtlemise teenistusse ja võimaldab eristada üht sõna või vormi teisest. Seda vaatlusviisi, mis lähtub häälikust kui suhtlemise elementaarseimast ühikust, nimetatakse sotsiaal-lingvistiliseks ehk fonoloogiliseks, kusjuures tähenduslikku funktsiooni kandvat elementi tuntakse f o n e e m i nimetuse all.

Enne kui häälikulisi nähtusi lähemalt jälgida, olgu peatunud hääliku ja foneemi mõistel ning nende erinevustel.

Kui me hääliku all mõistame kõneorganite varal artikuleeritud lihtsaimat kõne osa, siis võib keeles esineda väga rohkesti häälikuid. Tegelikult ongi elavas rahvakeeles häälikute mitmekesisus väga suur. Mõnel häälikul võib olla ri-

da teiseid, varjundeid. Näiteks sõnas toas hääldatakse eri murretes kirjas o-ga märgitav häälik õigegi erinevalt. Võib esineda nn. normaalne o, võib aga olla o ja u vaheline häälik, mis murdeti ja isikuti on lähemal kas o-le või u-le, s.o. kas o või u. Samuti võib sõnas tean olla e asemel e või i. Seega kirjakeelsele o-le või e-le võivad murdeis vastata häälikud, mis oma häälduselt kirjakeele vastavatest häälikutest küll erinevad, kuid oma funktsioonidelt vastavad kirjakeelsetele.

Kõik keeles esinevad häälikud jagunevad erilisteks, konkreetsele keelele omasteks kindlateks häälikutüüpideks, mis võimaldavad moodustada ja ühtlasi ka eristada sõnu ja morfeeme. Seega on neil häälikutüüpidel eristav, kommunikatiivne funktsioon; järelikult on nende häälikutüüpide näol tegemist fonoloogiliste üksustega - foneemidega. Keele fonoloogilised üksused moodustavad keele fonoloogilise süsteemi, milles kehtivad kindlad, sellele süsteemile omased seaduspärasused. Keele fonoloogiline süsteem on keele pika ajaloolise arenemise tulemusena kujunenud kommunikatiivne süsteem, mis ühendab kõiki keele häälikuid vastavalt nende funktsioonidele keeles. Kõiki võimalikke fonoloogilis-akustilisi häälikuid, mis keeles esinevad, ei tajutagi iseseisvate kõneüksustena, vaid kindla kommunikatiivse ülesandega üksustena, s.o. kindlat tüüpi häälikutena, millel sellistena on sõnas kindel tähendust eristav funktsioon. Võrreldagu näiteks eesti keele sõnu kala ja tala või kulu ja tulu. Neis sõnades k ja t eristavad teineteisest eri mõisteid. Vastastikusel keelelises suhtlemises ei või neid foneeme ära vahetada, sest siis kannataks õeldust õige arusaamine. Samuti eristavad sõnu a ja u. Küllaltki ilmekalt näeme eesti keeles foneemide erinevaid tähenduslikke funktsioone onomatopoeetiliste sõnade puhul, kus ühe vokaali või ühe konsonandi erinevus annab sõnale hoopis uue tähenduse, näit. (mere) kohin, (siidi) kahin, (kääriva õlle) kihin, (hääle) kähin või (kukkuva laua) kolin, (kõhu) korin jne.

Oluline pole üksnes see, millised foneemid sõnas esinevad, vaid ka see, kuidas foneemid on üksteise suhtes järjes-

tatud. Selleks võrreldagu sõnu mine (ära) ja (küsin) nime, (kostas) vile ja (hääle) levi või elav (kirjanik), vale (isik) ja (uus) laev.

Eesti keele foneemid jagunevad vokaalideks ja konsonantideks. Eesti keele vokaalsed foneemid selguvad, kui võrdleme sõnu, nagu kari, keri, kiri, kori, kuri, kõri või kali, koli, kuli, käli või käis ja kõis jne.

Konsonantseid foneeme võib jagada mitmesse rühma, olenevalt sellest, millise moodustamisviisiga häälikutüüp on foneemiks. Foneemideks on klusiilid ehk sulghäälikud sõnades kala, pala ja tala, nasaalid ehk ninahäälikud sõnades mari ja nari, liikvidad ehk sulahäälikud sõnades lehed ja lesed, (ümmargused) kehad ja (ilus) kevad, (huvitav) seik ja (araabia) šeik, foon 'taust' ja voon.

Eesti keeles võib ka palatalisatsioon eristada sõnu. Võrreldagu selleks sõnu (kuu)palk ja (seina)palk, (lamba)tall ja (hobuse)tall, kott (jalas) ja kott (vilja), (tee)kann ja (mängu-)kann, (rinna)last ja (laeva)last, kus iga sõnapaari teises sõnas on palataliseerunud vastavalt l, t, n ja s.

Kindel koht eesti keele fonoloogilises süsteemis on astmevaheldusnähtustel, võrreldagu näit. sõnu (selle) lau-
lu ja (seda) lau-
lu, (nad ei) võida ja (tuleb) võida, katku (ajal) ja (suri) katku, kingi (mulle paar) kingi.

Märkus: Mõnedes eesti fonoloogia alale kuuluvates küsimustes puudub veel küllaldane selgus. Ühed keeleteadlased peavad häälikute kolme völdet eesti keelele eriti tüüpiliseks ja arvavad, et näit. sõnades koli, kooli(tee) ja (läks) kooli esineb o kolme eri foneemina, teised aga arvavad, et o neis sõnades on sõltumatult vältest ainult üks foneem, kusjuures vältust tuleb vaadelda kui omaette nähtust, prosodeemi. Eri foneemideks on peetud küll s-i ja š-d, kuid on kaheldud, kas sõnaalgulist z-d saab pida-
da s-ist erinevaks ja sõnaalgulist ž-d š-st erinevaks fo-

Ptiikirjas märgitavad lõigud on tekstis antud taandrealiselt.

neemiks. Päril ühisel arvamusel ei ole η -hääliku, sa-
nuti palataliseerunud häälikute foneemilisuses.

Mis puutub eesti murretesse, siis erineb eri murrete fo-
neemide süsteem tunduvalt eesti kirjakeele omast. Murdeis
võib olla foneeme vähem kui kirjakeeles, võib aga olla ka
rohkem. Nõnda näiteks on eesti kirjakeeles ja enamikus mur-
retes õ ja ö iseseisvad foneemid, millel on kindel kommuni-
katiivne funktsioon. Hiidlastele ja enamikule saarlastest ei
ole aga need vokaalid kaheks eri foneemiks, sest asjaomastes
murretes esineb üksnes õ. Hiiu murrakutele ja kirde-eesti
rannikumurrakutele pole palataliseerumata ja palataliseeru-
nud konsonandid omaette foneemideks. Neis murretes, kus pea-
le t, g, l ja n-i võivad palataliseeruda teisedki konsonan-
did, eriti aga just r, võib foneemide arv olla suurem, näit.
kurk (on haige) ja (hapu) kurk (=kurk), (sauna) kapp ja (rii-
de)kapp (=kap). Eesti kirjakeeles ja suures osas murretes
pole sõnaalgulised b, d, g iseseisvateks foneemideks. Sõnad
paar ja baar hääldatakse ühesuguselt pär, sõnad tušš ja dušš
ühesuguselt tuš ja sõnad keiser ja geiser häälduvad mõlemad
kujul keiser. Leivu ja lutsi murdes ja mõningates setu murre-
kutes võivad b, d, g ja z olla eri foneemid.

Eesti kirjakeele foneemidel võib olla murdepäraseid
teisendeid, mis ei ole tähenduse eristajateks. Kirde-ees-
ti rannikumurdes võivad kirjakeele b, d, g asemel esineda
p, t, k; võru murdes võib nn. taga-e olla e teisendiks,
näit. kalale (vrd. ezäle), kenčles 'kõneleb'. Lõuna-eesti
murdeis ja mujalgi võib kesk-kõrgetel vokaalidel e, o, ö
olla erisuguseid kvalitatiivseid teisendeid, mis olenevad
kvantiteedist, näit. kõli (man), aga (läts) kõli ~ küli,
kēle, aga kēli ~ kīli.

10. Eesti keele häälikud võivad omavahel moodustada mit-
mesuguseid h ä ä l i k u ü h e n d e i d . Seesugused
häälikühendid on eesti keeles ühtlasi ka eri foneemide ühen-
diteks. Nii moodustavad ühte silpi kuuluvad eri täishäälikud
d i f t o n g e ehk kaksiktäishäälikuid. Et diftongid koosne-

vad kahest eri häälikust, siis võib diftongide puhul kõnelda ka kahest eri foneemist, sest diftongide eri osi võime eristada nii üksikkomponentide kvaliteedi (näit. kaerad-koerad, vaim-võim) kui kvantiteedi (selle koera, seda koera) järgi, pealegi puuduvad eesti genuinises sõnavaras seesugused juhud, kus samad vokaalid sõnas esineksid kord diftongina, teine kord aga erinevas tähenduses eri silpides. Diftongide eri komponentide vaatlust omaette foneemidena põhjustab veel seegi asjaolu, et diftongide komponendid pole võrdsed. Diftongi esikomponent hääldamisel püsib, diftongi järelkomponent aga võib olla astmevahelduses. Mitte kogu diftongi, vaid just diftongi järelkomponendi vältest oleneb sõna aste ja ka tähendus. Võrreldagu selleks näiteks sõnu nagu omast. lauulu (=laulu) ja osast. lauulu (=laulu), lauda (=lauDa, omast. sõnast laut) ja lauda (=lauDa, osast. sõnast laud). Sellepärast on ka eesti õigekeelsus-sõnaraamatuis häälikute vältete märkimisel diftongis kolmandavältelise häälikuna esile tõstetud just selle järelkomponent.

Samuti kui diftongid ja täishäälikute ühendid, koosnevad eri foneemidest ka k o n s o n a n t ü h e n d i d. Kõige tavalisemalt koosnevad konsonantühendid kahest kaashäälikust (metsas, oksad, silma, kont), kuid võivad koosneda ka kolmest (konts, vemblad), neljaast (kolksti, vintske), isegi viiest (vintskleb) konsonandist. Konsonantühendid võivad erineda aga ka kvantiteedilt, näit. otsad ja otsade (viimases t III-välteline), kõrvad ja kõrva, konksaud ja konksade, nurgas ja nurka. Õigekeelsus-sõnaraamatuis, kus kolmanda vältete häälik on ära märgitud, on see konsonantühendeis eri kirjaga või märgiga esile tõstetud.

11. Tänapäeva eesti kirjakeele foneemide süsteem on kujunenud aegade jooksul. Selle süsteemi kohaselt, mis on eelkõige kehtiv meie genuinise sõnavara kohta, ei ole häälikute esinemise tingimused sõna eri silpides ühtlased. Nii võivad vokaalid õ, ä, ö ja ü, samuti ka o esineda ainult pearõhulises asendis. Järgsilpides võivad esineda ainult a, e, i, u ja diftongid ai, ui, ei. Seega on eesti keel vokaalide pöö-

leat tugevasti tsentraliseeriv keel, milles pearõhulises silbis on enam häälikulisi võimalusi kui muudes asendites. Ka foneemide arv on pearõhulises asendis palju ulatuslikum kui kaugemal sõnas. Sama on kehtiv ka konsonantide kohta. Näiteks ei esine eesti omades sõnades, välja arvatud interjektsioonid, sõnalõpulist h-d ega silbilõpulist j-i. Kuigi hiljuti keelde tulnud võõrsõnade häälikuline koosseis ei vasta tunduval määral meie foneemide süsteemile, sest siin võivad esineda ka eesti keelele võõrad häälikud ja häälikuühendid, ometi kajastuvad võõrsõnadegi häälduses eesti foneemide süsteemile omased jooned. Nii ei hääldata võõrsõnade algul esinevaid klusiile b, d, g-d helilistena ega tehta vahet näiteks sõnade baas ja paas, gaas ja kaas hääldamisel, kuigi seda mõned on soovitanud.

Eesti keele üldisest foneemide ning häälikute süsteemist võivad mõnel määral kõrvale kalduda interjektsioonid, onomatopoeetilised, vähemas ulatuses ka deskriptiivsed, deminutiivsed ja pejoratiivsed sõnad. Neis sõnades esineb häälikuid, mis keele muus sõnavaras pole tavalised. Võib esineda ka niisuguseid häälikuühendeid, mida muus sõnavaras ei esine. Eesti keeles pole olemas imihäälikuid, kuid neid võib siiski kuulda interjektsioonides. Bilabiaalse imihääliku ɸ-ga jäljendatakse suudlust ja apikaal-prepalataalse imihääliku ɸ-ga kutsutakse sigu. Interjektsioonidele ja deskriptiivsetele sõnadele on omane ka apikaal-dentaalne bilabiaalne treumulant ehk värihäälik ʋ, mida kirjas märgitakse konsonantühendiga ptr: ptruu, ptruutama. Lõuna-eesti murra-kuis esinevat kõrisulghäälikut ʔ (anne 'a^hna', kala 'ka^hlad') võib kuulda eitusinterjektsioonis ʔʔʔʔ. Selles interjektsioonis esineb peale selle indiferentne vokaal ʔ, mis pole omane eesti kirjakeelele. Interjektsioonides ning onomatopeetilistes sõnades võivad esile tulla helilised sulghäälikud ja heliline z. Parmupirinat väljendatakse häälikutega bzzz või zzz. Kassi heidutatakse interjektsiooniga ʃʃ.

E e s t i k e e l e t ä i s h ä ä l i k u d .

12. Eesti keele täishäälikud moodustatakse lingvopala-
taalselt. Täishäälikute ehk vokaalide peaseristajaks on keele
kahesugune tõus, nimelt see, mis suunas keeleselg tõuseb ja
kui kõrgele ta tõuseb. Kõiki täishäälikuid iseloomustab heli-
lus. Vokaalide moodustamisel on õhukanalis kaks resonaatorit,
nimelt suuõõs ja neeluõõs. Kummalgi neist on oma iseloomulik
heli, mis kokku annavadki asjaomase täishääliku mündi
ehk tämbri. Täishäälikute moodustamisel pole keeleselg tõus-
nud nõnda kõrgele, et ta saaks kujundada ilmse sulu või ah-
tuse. Keeleselg on vaid mõnel määral suundunud kas pehme või
kõva suulae poole. Õhukanal on igal juhtumil nii avar, et
kopsudest tulev õhk voolab sellest läbi ilma suuremate takis-
tusteta.

Suu- ja ninaõõne lihaste pingutus on täishäälikute arti-
kuleerimisel eri keeltes erisugune. Nendes keeltes, kus pingu-
tus on suurem, on täishäälikud hääldatud eriti selgesti. Ees-
ti keeles on vastavate organite lihaste pingutus keskmine.
Siiski on eesti keele täishäälikud küllalt selged. Üldiselt
on täishäälikute moodustamisel lihaste pinge suurem kui kaas-
häälikute puhul. Selle järgi, missugune osa keeleseljast võ-
tab täishääliku moodustamisest osa ning missuguse vastasorga-
ni poole keeleselg suundub, jagatakse täishäälikud kolme rüh-
ma: taga-, kesk- ja eesvokaalideks. T a g a v o k a a l i d
on eesti keeles a, o ja u. Nendega liitub teatud tingimustel
ka õ, mis moodustatakse küll õieti keeleselja keskosa tõusu-
ga kõva ja pehme suulae vahetuse poole ja mida seetõttu on
õigem nimetada k e s k v o k a a l i k s . E e s v o -
k a a l i d on ä, e, i, ö ja ü.

Selle järgi, kui kõrgele tõuseb keeleselg oma ees-,
kesk- või tagaosas, jagatakse täishäälikud kolme rühma. Kui
täishääliku artikuleerimisel on keel madalal, nimetatakse
sel viisil kujundatud täishäälikut m a d a l a k s . Kui
keeleselg on tõusnud hästi kõrgele, nimetatakse sellise tõu-
suga moodustatud täishäälikutki k õ r g e k s . Kui kee-
leselja tõus on keskmine, on täishäälik k e s k k õ r g e .

Madalad täishäälikud on eesikeeles a ja ä, kõrged u, i, ü ja keskkõrged o, e, õ, ö. Eesti vokaalide moodustamisest peab üldiselt mainima veel seda, et tagavokaalide artikuleerimisel lükkuvad huuled ettepoole ning ümarduvad seda enam, mida kõrgemale tõuseb keeleselg pehme suulae poole. Eesvokaalide artikuleerimisel tõmbuvad huuled seda enam tahapoole ning moodustavad seda kitsama pilu, mida lähemale kõvale suulaele tõuseb keeleselg. õ artikuleerimisel on huuled e asendis.

Kuigi vokaalid harilikult on helilised, võib eesti murretes helitute konsonantide vahel esineda aga ka helituid vokaale, nagu setu murdes, kus näiteks sõnus tettü 'tehtud', nakkattü 'hakatud' on ü ja ü helitud.

Tagavokaalid.

a

13. Kõige madalam taga- ehk velaarne vokaal on a. Indiferentsest jõudeasendist on keel tõmbunud vaevalt märgatavalt tahapoole ja keeleselja tagaosas ehk postdorsum on väga vähe tõusnud pehme suulae suunas. Huuled on mõnel määral ettepoole lükkunud ning ümardunud. Niisugune hästi tagapoole ning nõrgalt labialiseerunud a on tüüpiline eesti keelele.

Joon. 1. Suuõõne läbilõigete moodustamisel.

o

Kui praegu kirjeldatud a artikuleerimise asendist keeleselg tõuseb veelgi kõrgemale ja kogu keel tõmbub veel pisut enam tahapoole ning huuled ümarduvad nõnda, et nende vahele jääb umbes oakujuuline pilu, kujundatakse o. Eesti o on suh-

Joon. 2. Suuõõne läbilõige o moodustamisel.

küll keele artikulatsiooniala ulatuslikum, kuid siiski mitte nõnda ulatuslik, et võiks tekkida eriline häälikuvarjund.

Murdeti võib siiski vahe esineda. Lõuna-Eestis on näit. ülipikk oo muutunud o ja u vaheliseks häälikuks: läks kōli ~ kōli ~ kūli 'läks kooli'. Ka saarte murrakutes võib pikk oo olla lühikesest o-st kõrgem. Murrete mõjul on mõnedel isikutel pikk oo ja teisedki pikad keskkõrged vokaalid (ee, öö) hääldatud lühikestest kõrgemalt.

u

Tagavokaalidest on kõige kõrgem u. Keskkõrgest o artikulatsioonikohast on keel tõusnud veelgi enam pehme suuläe suunas ning kogu keelemass on tõmbunud tahapoolle. Eesti keeles on tõus o-st u-sse suurem kui a-st o-sse. u artikuleerimisel on keeleseljal olev avaus võrdlemisi kitsas, nõnda et intensiivsema kõne puhul võib tekkida koguni lõtv ahtus ja on kuulda hõõretki. Huulte vahel on u puhul pilu, mis tuletab meelde hernest, sest huuled on õige palju ettepoole lükkunud ning ümardunud. o-d ja u-d nime-

Joon. 3. Suuõõne läbilõige u moodustamisel.

tatakse sageli labiaalseteks vokaalideks, kuid see definitioon ei ole küllaldaselt täpne. Tagavokaalide moodustamisel on kõige olulisemaks teguriks siiski keeleselg, nimelt selle asend, mitte aga huuled. Huulte tegevus on teisejärguline.

Kõrged vokaalid moodustuvad kõige suurema pingsusega. Seepärast ei alistu nad nõnda kergesti igasugustele koartikulatsioonilistele mõjustustele nagu madalad ja keskkõrged. Kõrgetel vokaalidel ei ole olulisi varjundeid.

Eesvokaalid.

ä

14. Kõige madalam ees- ehk palataalne vokaal on eesti ä. Selle vokaali moodustamisel on keeleselja eesosa õige vähe tõusnud jõudeasendist kõrgemale ja keel on üsna vähe ettepoole nihkunud. Huuled on hästi avatud. Nende tahapoolse tõmbumine on vaevalt märgatav. Hääliku peaartikuleerijaks on keeleselja eesosa. Keeletipp on suunatud alumiste hammaste poole. Lõualuud on kaugel teineteisest. Peab meeles pidama, et eesti kirjakeel teeb selget vahet ä ja e vahel vastavalt kirjepildile.

Joon. 4. Suuõõne läbilõige ä moodustamisel.

Saaremaal, Hiiumaal ja kohati Loode-Eestis esineb peale kirjakeele ä veel teinegi ä-häälik. Selle moodustamisel on keel harilikult ä artikuleerimiskohast ilmselt kõrgemale tõusnud, kogu keel on ettepoole lükkunud ja huuled on tõmbunud silmanähtavalt tahapoolse. Häälik on seega niihästi artikulatsioonilt kui ka akustiliselt ä ja e vahel. Pandagu selleks tähele näit. hiidlase hääldamist sõnades pä 'pea', jää 'jääb', tähed 'tähed'.

Balti-saksa murdes esines ä kombinatoorselt. r-i eesolevad lavasaksa ä ja e hääldusid balti-saksa murdes ha-

riilikult ä-na. Balti-saksa mõjul võib eesti keeles kuulda, et rahvusvahelistes ja võõrsõnades hääldatakse mõnikord ootuspärase ühendi er asemel är. Sõnu verb, perfekt, Erna jne. võidakse valesti hääldada värB, pärfekt, ärnä õige hääldamise verB, perfekt, ernä asemel. Kirjakeeles võib isikuti kohata ka vastupidist nähtust. Vene keele mõjul võidakse sõnuti är asemel valesti hääldada er, seda nimelt isikut või elukutset tähistavas võõrsufiksias -/n/äär ~ -/n/är. Õigete revolutsionäär, pensionär, aktsionär asemel hääldatakse vahel revolutsioneer, pensioner, aktsioner. Kõneldes ä-st tuleb veel mainida, et selle korrektes tarvitamises esineb muidki eksimusi. Murrete mõjul võidakse ä asemele hääldada e: peris, perält jne. õige päris, pärält asemel. Vastupidiselt esineb ka ä ületaotlust. Seda kohtame kõigepealt lõpus -er: sõnu tisler, tünder, lähker, kärner võib kuulda kujul tišlär, tündär, lähkär, kärnär õige tisler, tünDer jne. asemel. Eriti just eesti keeleala lääneosast põlvnevad isikud võivad ühendis ja-ä-d samuti üle taotleda, hääldades jada, jaksama, janu jne. asemel jädä, jäksama, jänü, või änäm, ärä-isik, tämä õige enäm, erä-isik, temä asemel.

e

Keskkõrge eesvokaal e artikuleeritakse nõnda, et keel on eesti ä asendist tõusnud tunduvalt kõrgemale ning ühtlasi lükkunud tugevamalt ettepoole. Keeleselja kesk- ja eesosa piiriala artikuleerib kõva suulae kesk- ja eesosa suunas. Huuled moodustavad kitsavõitu pilu. Huulenurgad on tõmbunud tahapoole. Eesti e on eriti madal ega ole kirjakeeles vahet pika ja lühikese hääliku kvaliteedi vahel.

Joon. 5. Suuõõne läbilõige e moodustamisel.

Murretes võivad olla küll suhted teistsugused (lõuna-eesti murretes kel 'kell', kēlē 'keele', aga kēli ~ kēli ~ kīli 'keeli'). Murrete mõjul võib kirjakeeleski isikuti kuulda kvalitatiivset vahet pika ja lühikese e vahel.

Kuigi eesti e on suhteliselt madal, teeb eestlane siiski vahet e ja veel madalama ä vahel. Eestlane eraldab teineteisest e ja ä ka siis, kui need esinevad kõrvuti, näiteks sõnades mäe, käes, näen, jätud jne.

1

Kõige kõrgem eesvokaal on i. Selle avahääliku moodustamisel tõuseb keeleselja eesosa veelgi kõrgemale kõva suulae eesosa suunas. Õhukanal keeleselja ja suulae vahel on õige kitsas. Kui emfatiseeritakse või kõnet eriti rõhutatakse, võib õhukanal olla isegi nii kitsas, et õhuvool ei pääse sellest läbi ilma mõninga hõõrdumiseta, ja seega hääldatakse i lõpposas ahtushäälik i.

Joon. 6. Suuõõne läbilõige
i moodustamisel.

ö ja ü

Eesti rahvuskeele vokaalid ö ja ü on moodustatud sel viisil, et e ja i suuartikuleerimisele tuleb juurde huulte artikulatsioon, labialisatsioon. Eesti keeles püsib ö ja ü artikuleerimisel küll üldiselt e resp. i lingvopalataalne moodustus, kuid keel ei ole ö ja ü puhul siiski nõnda kõrgele tõusnud nagu e ja i artikuleerimisel. Siin tuleb niisiis nähtavale foneetiline tõik, et kui on kaks moodustuskohta, siis teine neist taandub mõnel määral. ö ja ü artikuleerimi-

sel taandub veidi lingvopalataalne artikulatsioon. Moodustades õ-d lükatakse huuled ettepoole ning ümardatakse nad samasse asendisse, kus nad on o moodustamisel. Huulte vahel on umbes oakujuline pilu. ü moodustamisel on huuled samas asendis nagu u puhul ning huultevaheline pilu on umbes hernekujuline. Eesti keeles on ü kujundamisel huuled eriti tugevasti ettepoole lükatud ning ümardatud. õ ja ü on labialiseerunud vokaalid.

Ebaõigeks tuleb pidada sellist hääldamisviisi, et kreeka algupära olevais rahvusvahelistes ja võõrsõnades hääldatakse kreeka ü asemel i: piramiid, psihholoogia, etimoloogia, idill, hidra, kiberneetika, politehniline jne. Eesti keeles on üldiselt saanud omaseks neis sõnades säilitada ü. Seega siis on õige hääldada püramiid, psühholoogia, etümoloogia, idüll, hüdra, küberneetika, polütehniline. Viimast sõna hääldatakse ebaõigesti ka polutehniline. Samuti tuleb eesti keeles hääldada õ rahvusvahelistes sõnades ökonoomia, föderatsioon, kröösus jne., mitte ekonoomia, federatsioon, kreesus ehk krees.

Balti-saksa murdes hääldati kirja pilt eu diftongiks oi. See eesti keelele võõras hääldamiseseik on tänapäevani eesti kõnekeeles õige levinud. Võib kuulda rõima, farmatsõit, nõit-raalne, nõirasteenik. Nende sõnade õige eestikeelne hääldamine on ikkagi reuma, farmatseut, neutraalne, neurasteenik.

Kõneldes ü-st tuleb peatuda ka kirja pildi üü hääldamisel. On kujunenud üldiseks traditsiooniks, et üü hääldatakse diftongiks üi, kui talle järgneb vokaal või j+vokaal. Seega häälduvad sõnad müüa, süüa, müües, süües, müüja jne. normaalses häälduses mülja, sülja, mülješ, sülješ, mülja. Muudel juhtudel tuleks aga eelistada pika ü hääldamist, näit. müri, türima jne., kuigi absoluutses lõpus esineb tendents hääldada pikka ü-d ka diftongiliselt (näit. sõnades süü, püü, rüü).

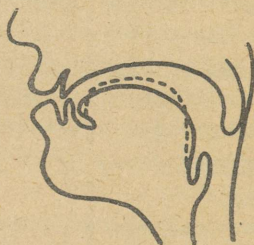
Eesti keele saarte murrakuis, kohati Hiiumaa ja Saaremaal võib esineda algse õ asemel hästi madala keelelisa asendiga moodustatud ö (mille foneetiline märk on ǖ : kõrv 'kõrv', põhk 'põhk'. Hiidlaste või saarlaste kõne

võib seda häälikut vahel murdeveana kuulda. Lõuna-eesi murretes aga on ülipikk õõ muutunud õ ja ü vaheliseks häälikuks, näit. sõmä ~ sümä.

Keskvokaalid.

õ

15. Keskvokaaliks nimetatakse eesti õ-d sellepärast, et tema artikulatsioonikoht on palataalsete ja velaarsete avahäälikute artikulatsioonikohta vahel. Eesti õ on põhivokaali e varjund. õ kujundamisel on keele tõus umbes samakõrgune kui e-l ja huultegi asend on enam-vähem samasugune nagu e-l. Peamine vahe artikulasioonis on selles, et õ moodustamisel ei ole keeleselg tõusnud eesosas, vaid tõusnud on keeleselja keskosas.

Kuivõrd võõras on õ paljudele saarlastele ja hiidlastele, osutab tõik, et õ-d taotledees võivad nad küll kätte õppida õi-

ge keeleasendi, kuid sealjuures labialiseerivad nad häälikut ometi nagu õ-d. Seega saadakse vokaal, mis akustiliselt on kuidagi õ ja ö vahel. Võib esineda ka juhtumeid, kus kirjakeele õ-d hakatakse üle taotlema ning asendatakse õ-gi temaga: kõis, õeldud 'kõis, õeldud'.

Lõuna-eesi murdes esineb nn. taga-e, mis vokaalharmonia nõuete järgi tuleb kuuldavale tagavokaalsete sõnade järgsilpides kirjakeele e asemel: ken₂le₂s. Selle vokaali moodustamisel ei ole keeleselja tõus ka enam mitte seal, kus ta on e kujundamisel, kuid e artikuleerimisel pole keeleselja tõus siiski nõnda tagapoolne nagu õ-l.

Joon. 7. Keele asend e (=õ) moodustamisel. Pideva joonega on tähistatud keele jõudeasend. Punkteeritud joon osutab e artikuleerimist.

Seda e-d võib mõnedel lõuna-eesti keeletarvitajatel kuulda murdeveana.

Lõuna-eesti murrakuis võib esineda ka vokaalile i vastav keskvokaal ɨ, nagu sõnas mõök (:m^hik).

16. Eesti kirjakeeles on vokaalid igas asendis hääldatud selgelt artikuleerituna, sest kirjakeel ei tunne vokaalide reduktsiooni. Reduktsiooni võib esineda peamiselt Saare- ja Hiiumaal, kus järgsilpide madalate ja keskkõrgete vokaalide asemel hääldatakse redutseeritud vasted või koguni indiferentne vokaal ɶ.

Eesti rahvuskeeles esinevad järgmised vokaalid.

	Taga- ehk velaarsed vokaalid	Kesk- ehk ve- laarpalataal- sed vokaalid	Ees- ehk palataalsed vokaalid	
			Labialisee- rimata ees- vokaalid	Labialisee- ritud vo- kaalid
Kõrged	u		i	ü
Keskkõrged	o	g (=õ)	e	ö
Madalad	a		ä	

V o k a a l h a r m o o n i a .

17. Eesti kirjakeele hääldamistraditsioonid ei tunne v o k a a l h a r m o o n i a t . Vokaalharmonia on omane aga mitmetele murretele ja murrakutele. Vokaalharmonia on assimilatsiooninähtus, mille järgi järgsilpide vokalism peab moodustuskoha suhtes vastama esimese silbi vokalismile. Kui esimeses silbis on tagavokaal või keskvokaal, ei tohi järgnevais silpides esineda eesvokaale, ja vastupidi. Eesti keeles on murdeti vokaalharmonia alles, nagu näiteks võru murdes, kus öeldakse küläst, sündümä, aga talost, nakkama, s.o. 'külast, sündima, talust, hakkama'. Vokaalharmonia foneetili-

seks taustaks on see koartikulatsiooniline nõue, et sama sõna moodustamisel olgu artikulatsioonibaas kogu aeg kas taga- või eespoolsem. Hääldamistraditsioon ei poolda sagedasi hüpeid. Lõunaeestlased, vähemal määral ka põhjaeestlased, kes põlvnevad murdealadelt, kus vokaalharmoonia elab, säilitavad kõnes sageli ebaõigelt vokaalharmoonia. Säilitatakse peamiselt järgsilpide ä ja vähemal määral ka e: kenelen teile oma ädäst (~hädäst) 'kõnelen teile oma hädast'. See eesti keele suhtes arhailine joon ei kuulu enam tänapäeva kirjakeelde. Samuti pole õige ütelda vähä, pähä, nähä, vaid tuleb hääldada nagu kirjutatakse vähe, pähe, näha.

L a b i a l i s a t s i o o n .

18. Labialisatsioon on nähtus, kus harilikule hääliku artikuleerimiskohale lisandub huulte artikulatsioon. Vokaalide labialisatsioon on aga eesti keeles niihästi foneetiline kui ka fonoloogiline. Labialiseeruvad need vokaalid, mille normaalne labiaalsus on väike või millel seda normaalselt ei ole. u või o naabruses võib a areneda kas a ja o vaheliseks häälikuks ä või lausa o-ks. Mitmes Saaremaa ja Hiiumaa murrakus on rahvuskeele diftongi au asemel diftong ou: ouk 'auk', loud 'laud'.

Huvitavat labialisatsioonijuhtumit kohtame veel saarte murrakutes, kus õ on muutunud ö-ks ja i ü-ks, näiteks köva 'köva', süld 'sild', münü 'minu'.

N a s a l i s a t s i o o n .

19. Eesti keele vokaalidele on iseloomulik tugev nasaalisatsioon. Eesti keeles on nasaalide m, n ja ŋ moodustamisel hästi avar käik ninaõõnde. Seetõttu käib eesti keeles hääldamisega kaasas tugev ninaheli. Nasaalid avaldavad ka tugevat koartikuleerivat mõju keelele. Eesti vokaalide moodustamisel, mis on nasaalide naabruses, on käik ninaõõnde avatud samuti nagu nasaalide eneste artikuleerimi-

sel. Niisugust nähtust kutsutakse nasalisatsiooniks. Nasalisatsioon võib olla kas progressiivne või regressiivne. Eriti märgatav on progressiivne nasalisatsioon. Pandagu selleks tähele sõnu nagu oma, onu. Neis sõnades võib kuulda, kuidas nasalsus algab juba enne m-i ja n-i ning kestab veel kogu järgneva vokaali artikuleerimise aja: õmä, õnü. Eesti keel on selle poolest tähelepandav, et temas mõjub tugevasti nasaliseerivalt ka b, vähem p ja pp ning üsna vähe d-gi. Viimase hääliku nasaleeriv mõju on ilma praktilise tähtsusega, ent b mõjul tekivad nasaleerimine on niisama ilmne nagu m-i või n-i puhul. luba, tuba, vaba hääldatakse selgesti kuulda progressiivse nasalisatsiooniga: luBä, tuBä, vaBä. Tugev nasalisatsioon annab eesti keelele erilise müüdi ning teeb kõne hästi kuuldavaks, sest nasaleerimisel on resonantsiruum suurem.

E e s t i k e e l e k a a s h ä ä l i k u d .

20. Eesti keele kaashäälikud ehk konsonandid on helilisuse järgi kaheksa: h e l i l i s e d ja h e l i t u d . Heliliste kaashäälikute moodustamisel on häälekurrud nõnda lähedal teineteisele, et nende vahelt läbitungiv kopsudest tulev õhuvool paneb nad võnkuma. Helitute kaashäälikute moodustamisel on aga häälekurrud teineteisest kaugel. Helilised kaashäälikud on eesti kirjakeeles j, l, m, n, r, z, ž ja y. Helitud kaashäälikud on p(b), t(d), k(g), f, h, s ja š. Kaashäälikute helilisus ja helitus ei ole aga absoluutne. Helituse ja helilisuse omavahelistes suhetes tuleb ilmselt esile kaashääldus ehk koartikulatsioon. Ei hääldata nõnda, et häälikud oleksid moodustatud absoluutselt iseseisvate üksteise järel, vaid nii, et nad sulavad mõnel määral üksteisesse. Kahe vokaali vahel on nn. helitu häälik sellepärast osaliselt heliline, et helitu hääliku kujundamiseks ei asetu häälekurrud järsku foneerimisasendist avaasendisse ja pärast helitu hääliku moodustamist ei kao kohe avaasend, vaid kummalgi puhul on üleminekuaste, kus häälekurdudevaheline pilu on õige väikese nurgaga.

Eesti kirjakeel ja murrete enamik ei tunne helilisi sulghäälikuid b, d, g. Kirjakeeles võib helilisi sulghäälikuid kuulda vaid nendelt isikutelt, kelle häälduses on tugevat võrkeele mõju. Samuti esinevad b, d, g vene keele ala naabruses ja Lätis leivu ning lutsi keelesaarel. Need sulghäälikud, mida eesti õigekirjutus tähistab b, d ja g-ga, on kahe helilise hääliku vahel poolhelilised. Poolheliline on ka eesti g, kui ta on vokaalide vahel. Eesti b, d, g ja s-kujundamisel on hääliku algus- ja lõpposa moodustatud heliliselt.

Eesti keeles on poolhelilistel sulghäälikutel keelele omapära andev osa. Sõna alguses on eesti p, t, k alati täiesti helitud (kook, paat, taat). Helitutena hääldatakse ka võõrsõnade algul esinevad b, d, g (brigadir, draama, garaaž). Pole eestipärane taotleda helilisi sulghäälikuid võõrsõnade alguses, nagu seda võib kuulda mõnede kõneusususest. Brigadir, draama ja garaaž häälduvad ikkagi priGaDir, trāmà ja karâž. Sõnaalguline sulghäälik, olgu kirjapildis p, t, k või b, d, g, võib muutuda algosas veidi heliliseks siis, kui tema ees on otseselt heliline vokaal ning sulghäälikuga algav sõna sulab eelneva sõnaga foneetiliselt üheks sõnaks, nagu näiteks juhtumeil nõukogu, koolipoiss, toidubaar. Sõna sees helilises naabruses on eesti sulghäälikud p, t, k ja s seda helilisemad, mida lühemad nad on ja mida kaugemal sõnas nad asetsevad. Kui häälik lüheneb, muutub ta helilisemaks, ja vastupidi. Pikas sõnas, nagu kookidegagi, on viimased sulghäälikud peaaegu helilised. Ebaõige on hääldada sõna sees s-i heliliselt (izà 'isa'). Samasuguseks hääldusveaks tuleb pidada võõrsõnades b, d, g hääldamist heliliselt. Õige keelevaistuga eestlane pole võimeline sõnades oodidega, žaboode, liigaga jne. ühel juhtumil hääldama helilist sulghäälikut ja teisel juhtumil püsima eesti poolhelilisel, s.o. ütleva ôDiDeGa, žabôDe, līgaGa, vaid kogu sõna ulatuses on hääldatud poolheliline sulghäälik: ôDiDeGa, žabôDe, līgaGa.

Sulghäälikud jagatakse helilisuse järgi kahte rühma: helituteks teenuisteks p, t, k ja helilisteks meediateks (b, d,

g). Et eesti keeles p, t, k ja b, d, g üheks eristajaks on siiski ka helilisus, siis tarvitatakse eestigi keelest kõneldes oskussõnu teenuis ja meedia. Eesti keeles ei ole aga helilisus sulghäälikute peaaristajaks. Sõnades toob ja toop, kus mõlemal puhul on tegemist täiesti helitu sõnalõpulisel sulghäälikuga, tajub eestlase kõrv siiski kohe, kas küsimuses on p või b. See tõik osutab, et eesti keeles peab otsima muid tegureid sulghäälikute eristamisel. Selleks teiseks teguriks on nende häälikute moodustamise erinev intensiivsus. Eesti keelest kõneldes oleks õigem tarvitada oskussõnu t u g e v ehk fortis ja n õ r k ehk leenis.

Eesti keeles võivad helitus naabruses leenised muutuda fortisteks, kui neile järgneb otseselt helitu häälik, näiteks sõnades urbsed (=ur^hBseD ~ urpseD), püüdsid, soodsad, tundsi, jalgsi, mitmekülgselt, teebki. Kui samades sõnades mõnes teises vormis ei järgne sulghäälikule helitud häälikut, esineb leenis: urbne, püüdma, soodus, tundma, jalg, mitmekülgne, teeb. Helitus naabruses ei ole peaaegu mingisugust häälduslikku vahet b, d, g ja p, t, k vahel, kuigi kirjapilt on erinev. Hammassulghäälik t hääldatakse näiteks kaunis sarnaselt sõnades õndsas ja kõntsas, pisemadki ja pisematki. Leenise muutumine fortiseks võib esile tulla liitsõnadeski, kui liitsõna osised on teineteisega tihedasti liitunud: sõna raudtee, kuldsepp, kingsepp võidakse hääldada kujul rautte ~ rauttē, kultsep, kingsep. Kus liitsõna osised on liitunud lõdvemalt, säilib leenis, nagu näiteks sõnades neidinatseid, kuldseõrmus, muldkeha = neid^h-sinatseid, kuld^h-se^h-m^hus, muld^h-keh^ha. Liitsõnades võib sõnaalguline fortis muutada, vastupidi selmisele juhule, leeniseks, kui fortise ees on heliline häälik, näiteks koolipoiss, sajakordne, elutuba, villpea = kõl^h'iBois, sajaGorDne, el^huDuBa, vil^hBea. Asja kirjeldatud sulghäälikute hääldamisintensiivsuse muutumine on sandhinähtusi (sandhist on kõnet eri peatükis). Tüüpiline sandhinähtus on seegi, et siis, kui lauses järgneb sõna algab fortisega, muutub eelneva sõna lõpus olev leenis ka for-

tiseks. Pandagu selleks tähele sõna toob lauses ta toob ja ta toob piima. Viimases lauses võidakse hääldada b asemel p: ta tōp pīma. Juba sellepärast ei või eesti keeles fortissulghäälik igas asendis püsima jääda, et tema esinemistingimused on piiratud. Fortissulghäälik niisugusena võib esineda üksnes sõna absoluutses alguses ja lõpus ning helitu konsonandi naabruses (kook, paat, raske, maks, kortsuma). Muus asendis on sulghäälik kas leenis või geminaat. Ainult mõningas kirde-eesti rannikumurrakus võivad fortised esineda vokaalide vahel ja heliliste ahtushäälikute järel: akà 'aga', lupà 'luba', kotà 'koda', jalka 'jalga'.

Eesti l, m, n, r ja v on helilised. Helitus naabruses võivad nad olla ka ise helitud. Sõnades lehm, mahl, pahn, kõhr, kohv, rasv on h-le ja g-ile järgnev ahtushäälik täiesti helitu: lehm, mahl, pahn, kehR, kohV, rasV (helitut häälikut tähistab suur kirjatäht). Sel ajal, kui moodustatakse helitut konsonanti, on häälekurrud avatud. See avatus säilib ka järgneva helilise hääliku kujundamisel, nõnda et häälekurdude vahel ei ole helilisuseks vajalikku foneerimis-asendit.

Eesti keele üheks omapäraseks jooneks on veel see, et absoluutses sõnaalguses on heliliste konsonantide algusesa helitu.

21. Vastavalt artikulatsiooniviisile võivad eesti keele kaashäälikud olla kas sulg-, nina- või ahlushäälikud. Keel võib vastu suulage või mõnd teist elundit moodustada kas sulu või ahtuse. Samuti võivad huuled omavahel kujundada sulu või ahtuse. Kui keel ja vastaselund või huuled moodustavad sulu, kutsutakse niiviisi moodustatud häälikut sulghäälikuks ehk klusiiliks. Sulghäälikud on eesti keeles p (b), t (d) ja k (g). Kui keel või huuled moodustavad ahtuse, tekib ahtushäälik ehk spirant. Ahtushäälikud on eesti keeles f, j, l, r, s, š, z, ž, v ja kombinatoorselt esinev w. Kaashäälik võib aga olla hääldatud nõndagi, et tema artikuleerimisel on asjaomaste elundite vahel täielik ava. Selline on kõrihäälik h. Eesti keeles on rühm kaashäälikuid, mille artikuleeri-

misel on suuõõnes või huultel sulg, ent kõik ninaõõnde on avatud. Sel viisil hääldatakse ninahäälikud m ja n ning kombinatoorselt esinev ŋ.

Kaashäälikud liigituvad rühmadeks ka artikuleeriva elundi järgi. Eesti keeles on olemas h u u l -, k e e l e - t i p u -, e e s k e e l e -, k e s k k e e l e -, t a g a k e e l e - ja k ö r i h ä ä l i k u i d. Huulhäälikud ehk labiaalid on p (b), m, f, v ja kombinatoorselt esinev w. Keeletipuhäälikud ehk apikaalid on l ja r. Eeskeelehäälikud ehk predorsaalid on t (d), n, s, z. Keskkeelehäälikud ehk mediodorsaalid on j, š, ž. Tagakeelehäälikud ehk postdorsaalid on k (g) ja ŋ. Eesti kirjakeeles esinev kõrihäälik ehk larüngaal on h.

Lähtudes häälikute moodustamise kohast võime eristada huulhäälikuid (p, b, m, v, f), hammashäälikuid ehk dentaale (t, d, n, s, z, l, r), kõva suulae häälikuid ehk palataale (j, š, ž), pehme suulae häälikuid ehk velaare (k, g) ja kõrihäälikut (h).

Sulghäälikud.

22. Suus moodustatud sulghäälikud on k ja t (ning g ja d). Huultel artikuleeritud sulghäälik on p (b).

p (b).

Kui alumine huul läheb ülemise huule vastu ning mõlemad huuled moodustavad sulu, saadakse bilabiaalne sulghäälik. B i l a b i a a l n e s u l g h ä ä l i k on p (b). Eesti keeles ei ole olemas helilist b-d, peale mõne murraku. p artikuleerimisel moodustavad huuled manustorust väljuvale õhuvoolule hetkeks täieliku sulu. Kui sulg katkestatakse, on kuulda naksatust. See naksatus ongi akustiliselt kõige olulisem moment p tekitamisel. Sulu moodustamisel sõltub huulte asend naabervokaalidest. Labiaalse sulghääliku artikulatsioon näitab kõige paremini, et eesti keeles pole p ja b (=B) (või d ja t, g ja k) teenuised ja meediad, vaid fortised ja leenised. Kui vaadata hääldaja näole, on näha, kuidas p-d

artikuleerides huuled surutakse palju tugevamini kokku kui b puhul. Pandagu selleks tähele sõnade taba, tapa, tappa hääldamist. Mida pikem on p-aines, seda enam on huulte ja kogu näo lihased pingutunud. Huulhäälikutel ei ole keeleartikulaatsiooni. Vaatlused eesti kirjakeele p-st on näidanud, et eesti

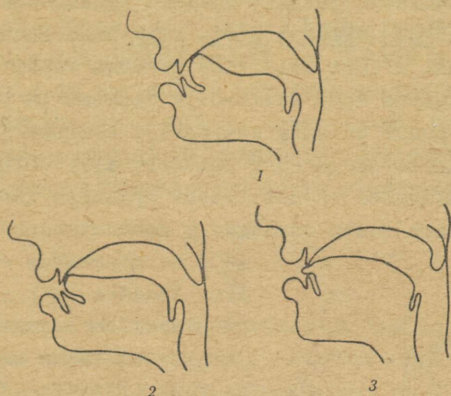
Joon. 8. Läbilõige suu-
õõnest p, b ja m-i arti-
kuleerimisel.

keeles võib see labiaalne häälik omalt poolt siiski mõjutada suulist artikulaatsiooni. Kui näit. a on hääldatud ühenduses p-ga, on a moodustatud eespoolsemalt kui muidu. See tõsiasi ei ole sugugi ootusevastane, sest eespool on mitu korda juba kokku puutunud nähtusega, et kui naabruses olevail häälikuil on erinevad artikulaatsioonikohad, siis häälduse hõlbustamiseks need kohad lähenevad teineteisele.

t (d).

Sulghääliku t artikulaatsioonikoht on muutlik. Eesti keel on siin oma suhetega eriti õpetlik. Eesti keeles on suhted niisugused, et lühike d (koda) on tavaliselt alveolaarne, pikk t (kota) ja ülipikk tt (kotta) on postdentaalsed, s.o. keele tipp ja eesosa on surutud erineva passiivse organi vastu, kus moodustatakse sulg. Seega siis on t artikulaatsioonikoht nihkunud seda enam ettepoole, mida pikem on häälik. Siit selgub ühtlasi, et pikema hääliku moodustus on intensiivsem. Kui häälikut kujundatakse intensiivsemalt, siis on keele puudutusala sulghäälikuil suurem. t moodustamisel laieneb artikulaatsioonikoht ettepoole. Mujalgi suulael või hambasompudel on artikulaatsioonipindala suurenenud, kuid peamiselt suureneb pindala ikkagi hammaste suunas. Et t ja d artikuleerimine toimub peamiselt hammaste alal, nimetatakse neid häälikuid hammassulghäälikuiks ehk dentaalklusiilideks.

t ja d helilisuse ja intensiivsuse suhted on eesti keeles

Joon. 9. Läbilõige suuõõnest t ja d moodustamisel.
 1 - postalveolaarne D, 2 - postdentaalne tt, 3 - interdentaalne tt.

samad kui p-l ja b-l. Üldiselt on eesti keele t predorsaal-apikaalne alveolaar-dentaalne sulghäälik, kuid murdeis esineb ka retrofleksseid varjundeid.

Retrofleksseks nimetame t-häälikut, mille kujundamisel on keeleots suundunud tahapoole. Hääliku artikulatsioonikoht on prepalataalne, kus keeleselja eesosa moodustab sulu. Eesti keeles leidub retrofleksset t-d Kihnu saare murrakus ja isikuti ka seal, kus omal ajal Noarootsis või Ristil on rootsi keelel olnud tihedaid kökkupuuteid eesti keelega.

k (g)

Sulghäälik k allub eriti kergesti naabruse mõjule. Kirjamärgi k taga peitub terve sari häälikuvarjundeid, mis oma iseloomult on siiski nii lähedased üksteisele, et neid ei tajuta iseseisvate häälikutena. k artikuleerimiskohtade varieerumine oleneb eriti naabervokaalist. Eesti keeles on fonoloogiliselt võttes nõnda palju k-nüansse, kui palju on vokaale.

Mõjutaja on peamiselt järgnev vokaal. Pandagu selleks tähele k-d sõnades kava, kevad, kivi, kõva jne. Foneetika teeb harilikult vahet siiski vaid kahe k-rühma vahel. Ühel juhtumil on sulu peamine koht keeleselja tagaosas ja pehme suulae vahel. Teisel puhul on sulg keeleselja keskosas ja kõva suulae tagaosas vahel. Seega on k postdorsaalne sulghäälik. Harilikul moodustamisel on aktiivseks organiks keeleselja tagaosas, mis tõuseb vastu suulage. k moodustuskohale avaldab

Joon. 10. Suuõõne läbilõige k ja g moodustamisel.

mõju ka naabruses olev kaashäälik. Sõnades katk ja kactus häälduvad konsonantühendid tk ja kt enam-vähem mediopalataalselt. k artikulatsioonikoht on nihkunud ettepoole, kuid ühtlasi on ka t oma nihkunud taga- poole. Eesti g on vaid k lühem ja nõrgem aste.

Ninahäälikud.

23. N a s a a l i d on eesti keeles moodustatud hormogaanselt sulghäälikutega.

m

Labiaalselt moodustatakse eesti m sarnaselt p (b)-ga. Nasaal m on heliline häälik. Vahe m-i ja p (b) moodustamises on selles, et m-i puhul on kõik ninaõõnde avatud. Seetõttu iseloomustab m-i tugev ninaheli. Seda häälikut nimetatakse bilabiaalseks nasaaliks.

n

Ninahääliku n lingvopalataalne artikulatsioon toimub põhiliselt samas kohas, kus on moodustatud t (d). Eesti keeles on n artikuleeritud üldiselt tagapoolsemalt kui homorgaanne sulghäälik. Eesti n-i moodustamisel on keeletipp ja

keeleselja kõige eespoolsem osa kas alveoolidel või kõva suulae eesosal. Pikem n - (seda) kannu ja (selle) kannu - on kujundatud veidi eespoolsemalt kui lühike n (kanu), kuid sellel häälikul on artikulatsioonikoha muutumine üsna väike, võrreldes t artikulatsioonikoha muutumisega. Et eesti n moodustatakse homorgaansest sulghäälikust üldiselt tagapoolsemalt, on ta predorsaalapikaalne prepalataal-alveolaarne nasaal.

ŋ

Lingvopalataalselt on ŋ artikuleeritud nagu sulghäälik k, kuid teda moodustades on kõik ninaõõnde avatud. Nasaal ŋ on heliline kaashäälik. Eesti kirjakeeles on ŋ moodustatud natuke tagapoolsemalt kui k. Nasaali moodustamisel on kaks artikulatsioonikohta, nimelt suus ja ninas. Kui ühel häälikul on kaks moodustuskohta, siis üks neist läheneb teisele või taandub teise kasuks. Käesoleval juhtumil on taandunud oraalne artikulatsioon. Eesti ŋ on postdorsaalne velaar-palataalne nasaal. Eesti kirjakeeles võib ŋ esineda üksnes k (ja g) ees: ronk, pank, rong, pang, s.o. ronk, pank; ronG, panG. Eesti kirjakeeles on vaid üksikjuhtumeid, kus n-ist oleneb sõna tähendus, nagu kanngi (=kañGi) ja (seda) kangi (=kañGi).

Eesti keele murretes võib aga geminaat ŋŋ olla iseseisev häälik ng (=ŋG) nõrgaastmelise vastena. Nõnda näit. on saarte murrakutes ainsuses vañG 'vang', mitmuses vañ-ŋid 'vangid', ainsuses kañŋäs 'kangas', mitmuses kañGaD

Ahtushäälikud.

24. Eesti keele a h t u s h ä ä l i k u d ehk s p i - r a n d i d on mitmesugused. On olemas hõõrdhäälikud ehk frikatiivid (f, j, l, s, z, š, ž, v ja w) ja värihäälikud ehk tremulandid (r, ψ). Esimeste häälikute puhul püsib ahtus kogu artikulatsiooniaja enam-vähem muutumata. Teisel juhtumil vaheldub laiem ahtus kitsamaga. Vaheldus toimub nõnda kiiresti, et tekib väringuid. Suuahtus, mille kaudu õhu-

vool tungib esile, võib olla keeleselja keskjoonel või keele külgedel. Kui ahtus on keeleselja keskosas, on häälik mediaal. Kui aga ahtus on keele külgedel, on häälik lateraal. Eesti keeles on j lateraal ja teised suuahtushäälikud on mediaalid. Mediaalne ahtus võib olla kas piluahtus või kahahtus. Pilu puhul on ahtus enam-vähem ühtlane kogu oma ulatuses. Kahast kõneldes mõeldakse, et kuskil on ahtusel suurem või vähem nõgu või kaha. Kahahtusega on eesti kirja-keeles moodustatud š ja ž.

j

Eesti keele ahtushäälik j moodustatakse nõnda, et pilu on keeleselja keskosa ja kõva suulae kõige eespoolsema osa vahel. Seega on see häälik mediodorsaalne prepalataalne spirant. Häälik on heliline. Seesugust j-i võib eesti keeles kuulda sõna alguses ja j järel sõna seeski. j esineb eriti intensiivselt interjektsioonides, kui neid hääldatakse rõhutatades või üldse tugevasti emfatiseeritult: näit. jah! jah! Sel juhtumil on j-i artikuleerimisel lingvopalataalne ahtus hästi kitsas, seda eriti just ahtuse keskosas. Õhk pääseb kanalist läbi vaid väga tugevasti hõõrdudes. Ahtushäälik j esineb ka konsonandi järel, näit. sõnades padjad, võtja, asja, kalju. Samasugust ahtushäälikulist j-i võib kuulda j järel puhkudel, nagu meie, teie, müüa, müüja - meijè, teijè, müija. Muldu on eesti j nn. poolvokaal, mille artikuleerimisviis on väga lähedane avahäälikute omale. Ühenduses ma-

Joon. 11. Läbilõige suuõõnest j moodustamisel ja palatogramm j-st.

dalate vokaalidega ongi seal, kus kirjutatakse j, tegelikult vokaal, nimelt e ja i vaheline e. Pandagu selleks tähele sõnade maja, oja hääldamist, mis kuulduvad ma^çèà, o^çèà.

s.

Piluhtusega moodustatakse s, z ja kahahtusega š, ž. s-i moodustusala on õige ulatuslik. Eesti s-i moodustamisel on keeletipp suunatud alumiste hammaste poole, kuid ta ei või kunagi olla täiesti vastu neid hambaid. Artikuleerivaks peaelundiks on keeleselja eesosa, mis tõuseb alveoolide suunas ning moodustab õige kitsa kanali. Kanali ahtus sunnib läbivoolavat õhku vastu seinu hõõrduma. Hõõre on kuuldav erilise sisinana. Sellepärast kutsutaksegi s-i ja ka š-d sisehäälikuteks ehk sibilantideks. s-i puhul on veel seda tarvis tähele panna, et teda moodustama hakates tõuseb keel jõudeasendist otse ülespoole ega ole tal ilmset nihkumist ei ette- ega tahapoole. Keeleselg on kumeras. Huultel ei ole s-i artikuleerimisel kindlat ülesannet, vaid nende kuju oleneb naabrusevokaalidest. Siiski võib nentida huulte kerget tahapoole tõmbumist. Eesti s-i omapäraks on väga kitsas ahtus suuõõnes. Seetõttu on eesti s hästi terav ning eriti tugevasti sisisev. Eesti s on predorsaalne alveolaarne ahtushäälik. s on helitu. Eesti keeles on ta helitu sõna alguses ja lõpus ning sõna sees helitute häälikute kõrval ja geminaadina. Üksik sõnasisene vokaalidevaheline s on eesti keeles poolheliline. Pandagu seks tähele s-i hääldamist sõnades tasa, isa, pisikese jne.

Vahe eesti

täiesti helitu s-i ja poolhelilise z vahel ei ole nõnda palju helilisuses kui artikulatsioonil intensiivsuses. s on nimelt palju inten-

Joon. 12. Palatogramm s-st ja läbilõige suuõõnest s-i moodustamisel.

siivsemalt moodustatud kui Z. Täiesti heliline z on eesti keelele võõras. Seda võib kuulda vaid mõnes vene või läti keele tugeva mõju all olevas murdes (setu, leivu, lutsi) või kirjakeele hääldamises võõrkeelte mõjul. Võõrsõnadegi z-d kaldub eestlane hääldama s-iks või poolheliliseks Z-ka hääliku positsiooni järgi, mistõttu enamikus varem z-ga märgitud võõrsõnades on üle mindud s-i tarvitamisele, näit. seniit, kasahh, usbekk. Kui aga mõnes võõrsõnas või võõrnimes, eriti vene keelest pärinevas nimes on märgitud Z, siis tuleb korrektses kirjakeeles seda ka helilise sibilandina hääldada, näit. zoologia (= zo,olôGija), zlott, Zoja, Kazakevitš jne.

š

š ahtus on avaram kui s-i oma. š artikulatsioonivõõnd on samuti ulatuslik nagu s-i oma, kuid üldiselt on ta tagapoolsem. Keel ei tõuse artikuleerimisel jõudeasendist otse üles, vaid tõmbub tahapoolle. š erineb s-ist ka labiaalse artikulatsiooni poolest. š moodustamisel on huuled nimelt tugevasti ümardunud ning ettepoole lükkunud. š-d kujundades on keeletipp ja predorsum suunatud kõva suulae eesosa ja pisut ka alveoolide poole, kus tekib ahtus. Eesti kirjakeele š on seega pre- või ka mediopalataalne ahtushäälik. Ta on helitu.

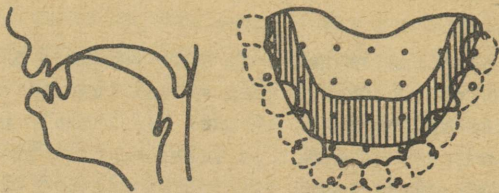
Peale lutsi ja eriti just leivu murde (leivu kaš 'kass', tāšti 'jutusta') on š eesti murretele võõras. Eesti kirjakeeles on ta aga rahvusvahelistes ja võõrsõnades saanud oma-eks häälikuks ning teda tuleb seal hääldada, kus teda kirjutataksegi: šaakal, šansa, šikk, fetiš, dušš. Peenutsevas keeletarvituses võib kuulda isegi š ületaotlust. Laen- ja võõrsõnades võidakse mõnikord sõnaalguline s ühendites sp ja st hääldada vääralt š-ks: špargel, špiraal, šport, šrott, štaap, šteariin, štritsel. Nende sõnade ainuõige hääldamine on spargel, spiraal, sport, srott, staap, steariin, stritsel s-iga, nagu on kirjutatud. Samuti on väär hääldada šall, širm, šnepper.

ž-hääliku heliline vaste on ž. Erinevuseks š ja ž vahel võib olla seegi, et ž moodustatakse vähema intensiivsusega. Häälik ž on eesti keeles alati lühike. Eesti keele murretest on ž nagu š-gi omane vaid lutsi ja leivu murdele (leivu suži 'hunt'). Et ž võõrsõnade kaudu võrdlemisi hiljuti kirjakeelde on tunginud, kaldutakse seda hääldama helitult ž kujul, mida aga korrektses kirjakeeles ei saa pidada lubatavaks. Sõnad nagu žargoon, žest, žürii, garaaž, menaaž häälduvad seega vastavalt kirja-pildile žarGõ.n, žest, žüri., karâ.ž, menâ.ž (mitte šarGõ.n, šüri., karâ.š, menâ.š). Tendents hääldada helilisi sibilante ž-d ja š-d helitult on mõistetav eesti keele fonoloogilise süsteemi seisukohalt, sest eesti keel ei tunne helilisi vasteid neile konsonantidele, milledest mõnes teises keeles esinevad kõrvuti helilised ja helitud (b-p, d-t, g-k, s-z, š-ž).

1

Lateraalse ahtusega häälikute hulka kuulub l-häälik. Eesti l-häälikule on omane, et keeletipp ja keeleselja eesosa toetuvad vastu ülemist hammaste rida, alveoole või äärmist prepalatumit, moodustades seal sulu. Keeleselg on kumeras. Külgedele jääb suurem või vähem ahtus. Õhuvool tungib välja kumbagi külga vaust mööda. Õhuvool on sedavõrd tugev, et kanali külgedel tekib hõõre. Eesti l on predorsaal-apikaalne prepalataal-dentaalne külghäälik ehk lateraal, niisiis suhteliselt tagapoolne häälik. Tavaliselt on l heliline, kuid võib esineda ka helitult l-i. Eesti keeles on helitu l kombinatoorne häälik, s.o. helitu l võib esineda üksnes helituis ühendeis, nagu eesti sõnades mahl, võhl, mis häälduvad mahl, vehl.

Eesti keelealal lutsi ja setu murdes esineb vene keele mõjul l-häälik. Ka mõnelt tugeva vene keele mõjuga kirjakeele kõnelejalalt võib teda kuulda: ka-lâ, ku-lûB õige ka-lâ, ku-lûB 'kala', ku-lub asemel. Selle hääliku moodustami-

Joon. 13. Läbilõige suuõõnest l-i moodustamisel ja palatogramm l-st.

sel tõuseb keeleselja tagaosa üles umbes samasse kohta, kus artikuleeritakse vokaal u. Seepärast ongi vene л-il u-hääliku varjund. Keeleselja kahe tõusukoha vahel on siis vene л-il üsna sügav nõgu. Normaalsele eesti kirja-keelele on aga л täiesti võõras häälik. Nn. vene л-i moodustamisel võib olla keeleselja tõus ka selles asendis, kus artikuleeritakse o. Niisugune o-lise ahtusega l esineb osalt setu ja leivu murdes. Tema foneetiline märk on ɫ (leivu а́ла 'alla', му́л 'mul').

r

r-i artikuleerimisel on tegemist häälikuga, mille kujundamisel ei ole ahtus ühtlaselt püsiv, vaid avaram ahtus vaheldub kitsamaga või isegi väga lühikese ning lõdva sulu-
ga. Ahtus on eesti keeles alveoolidel. Artikuleerimine toimub nõnda, et keeletipuga moodustatakse kõigepealt kitsas ahtus resp. lõtv sulg. Kopsudest tulev õhuvool lükkab välja-
pääsuks keeletipu teelt kõrvale, kuid see tuleb tagasi oma endisse asendisse. Niisugune kitsa ahtuse või lõdva sulu moodustamine ja selle katkestamine toimub kiiresti mitu korda järgemööda. Sellega keeletipp väriseb ehk tremuleerib. r-i nimetataksegi värihäälikuks ehk tremulandiks. Mida rohkem väringuid on r-il artikuleerimise ajal, seda tugevam ta on akustilise mulje järgi. Eesti r on võrdlemisi lõdvalt artikuleeritud häälik. Lühikese r-i kujundamisel väriseb keeletipp umbes kolm korda. Värinaid moodustava keeletipu taga

Joon. 14. Läbilõige suuõõnest r-i moodustamisel ja palatogramm r-st.

on keel nõos. Mida sügavam on nõgu, seda tugevam on ka r, sest sügavama nõo puhul saab keeletipp vabamalt võnkuda. r on heliline häälik. Kombinatoorselt võib eesti keeles esineda ka helitu r, nagu sõnas kõhr = kehR. Et eesti r on artikuleeritud keeletipuga, nimetatakse teda apikaalseks r-iks.

w, v, f

Eesti keele labiaalsed ahtushäälikud on kas bilabiaalsed või labiodentaalsed. Bilabiaalsed ahtushäälikud on need, mille moodustamisest võtavad osa mõlemad huuled. Eesti keeles on kõigepealt olemas bilabiaalne ahtushäälik w, mille artikuleerimisel on huultevaheline pilu ümar. Huuled on lükkunud üsna tugevasti ettepoole. Tema artikulatsioonist võtab osa ka keel. Keel on nimelt tõusnud sinna asendisse, kus ta on u kujundamisel. Selle hääliku märgiks on w. w esineb ka eesti kirjakeeles, kuigi ta märkimiseks pole erilist tähte. Kui pikale u-le või u-lõpulisele diftongile järgneb kirjas vokaal, on u ja vokaali vahel w. Sõnad kaus, liua, õue, juua häälduvad kaūwà, liūwà, õūwè, jūwà. Ehk küll w on eesti keeles vaid kombinatoorne häälik, on ta siiski foneetiliselt oluline.

Joon. 15. Suuõõne läbilõige v ja f-i moodustamisel.

Tema kaudu on murretes arenenud vv häälduslikult õige uw asemel: kavvè, liivvè, evvè, juvvè. w on ikka heliline bilabiaal-velaarne ahtushäälik.

Eesti keeles võib kohata veel üht haruldast bilabiaalset häälikut, nimelt seda, mida üldeestiliselt tuntakse hobuse ptruntamisest. Eesti nn. ptruuhäälik ψ moodustatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool surub suletud huuled ette ja murrab viimaks takistava sulu ning moodustab väljapääsupilu. Elastsuse tõttu tõmbuvad huuled tagasi endisesse asendisse, kuni uus õhusurve sunnib neid uuesti avanema. Huuled peavad kogu pilu aja seisma sedavõrd lähedal teineteisele, et ei teki alalist ava. Huuled on ettepoole lükatud ning ümardatud umbes samasse asendisse, nagu u-d artikuleerides. Mõnikord võib ψ -le järgneda ka vokaal u, kuid vajalik see ei ole. Hääliku artikuleerimine võib lõppeda kohe siis, kui lõpeb huulte sulgumine. Huuled on algul samas asendis, kus nad on p moodustamisel. Seetõttu jääb mulje, nagu oleks ψ -ga koos hääldatud ka p. Sulghäälikulisele osale järgneb tremulatsioon nagu r-i artikuleerimisel. r-i ja ψ peamine moodustus ongi sama; vahe on ainult selles, et ühel puhul väriseb keeletipp ja teisel puhul värisevad huuled. ψ on huulvähähäälik ehk bilabiaalne tremulant. Kirjakeeles tarvatakse ψ edasiandmiseks ühendit ptr, mis eeldab, et peale bilabiaalse sulu, tremulatsiooni ja huulte ümardamise tajutakse veel oraalset t-sulgu. ψ algusosa on helitu ja lõpuosa heliline. Et ψ -l on mitu artikulatsioonikohta, on ta liithäälik.

Peale interjektsioonide on olemas ka üksikuid sõnu, kus ta esineb. Kõigepealt on meil verb ptruutama. Lääne-Eestis kutsutakse lehma juurde ptruge! ptruge! Sellest interjektsioonist on ka vastav verb ptrugetama. Kirde-Eestis on üks väike mullas elutsev punane putukas ptrugulehm jne.

Labiodentaalsed ahtushäälikud on eesti keeles f ja v. Neid häälikuid moodustatakse nõnda, et alumise huule välis-

serv lükatakse ülemiste hammaste siseserva vastu. Huule sur-
ve vastu hambaid võib olla õige tugev, ent sulgu ei saa siis-
ki tekkida, sest hammaste vahelt ja huulenurkadest pääseb
õhuvool ikkagi läbi. Labiodentaalidest on f helitu ja y heli-
line. Eesti keeles on oluliseks f-i ja y eraldajaks ka in-
tensiivsuse vahe, sest f moodustatakse tunduvalt intensiiv-
semalt kui y. Et meie keeles on intensiivsus peamiseks eral-
dajaks, seda osutab helitu y, mis esineb kombinatoorselt heli-
litu hääliku järel: kohv, rasv, latv hääldatakse koHV, rašV,
laTV. Eestlase kõrv teeb vahet, kas on hääldatud helitu y-ga
koHV või helitu f-iga koF.

Ehk küll vanem eesti keel ei tunne f-häälikut, on ta
võõrsõnade kaudu tänapäeva keeles siiski saanud üldiseks.
Praegu peab pidama vigaseks, kui sõnu film, filosoofia, efekt-
ne, fotograaf hääldatakse vilm, vilosohvia, ehvektne, voto-
grahv. Eesti keele fonoloogiline süsteem on pealegi aja jook-
sul f-i suhtes nõnda suuresti muutunud, et mõnede kõnelejate
keeletarvitusel on algupärane hv muutunud f-iks, nii et sõ-
nad rahvas, ahven, kahvatu hääldatakse raffaz, affèn, kaffat-
tu. Vahel võib kuulda ka sõna lõpus y hääldamist f-ina, näit.
tulef, soovitaf, huvitaf jne., mida samuti tuleb pidada
veaks.

Kreeka algupära olevais võõrsõnades on vene keeles kree-
ka th asendatud f-iga. Meil on saanud uususeks ladinapärase
t. Seega on eesti keeles väär hääldada orfograafia, arifmee-
tika, logarifm, skiflased jne., vaid tuleb kirjutada ning
hääldada ortograafia, aritmeetika, logaritm, sküüdid. Samuti
pole eesti keele seisukohalt õige u asemel hääldada y või f
kreeka keelest pärinevate võõrsõnade diftongides eu ja au.
Seega siis on Euroopa, autonoomia, eufemism, farmatseut jne.
Õige hääldamine e ü r õ . p p a, auŕtonõ.mija, eüffemi.šm,
farmatseut.

ts, tš

Lõpetanud ülevaate suuõõnes moodustatavaist sulg- ja
ahtushäälikuist, tuleb veel peatuda a f r i k a a t i -

d e l. Afrikaat on niisugune konsonant, mis koosneb sulghäälikust ja sellega vahetult liituvast homorgaansest ahtushäälikust. Afrikaat algab suluga ja lõpeb samas kohas moodustatud ahtusega. Niihästi sulghääliku kui ka ahtushääliku artikulatsioonikoht on lähenenud teineteisele, nii et on kujunenud uus häälik, milles on raske märkida piiri sulg- ja ahtushäälikulise osise vahel. Afrikaat kuulub harilikult ühte silpi. Eesti keelele on afrikaadid üldiselt võõrad. Eesti ts sõnades nagu met-sas, ot-sad on õigupoolest konsonantühend, mitte afrikaat. Ainult lõuna-eesti murrakuis, eriti setu, leivu ja lutsi alal esineb afrikaate, näit. uDZü 'udu', hüDze' 'söed', leivu piṽṽsiṽtama 'pitsitama', kabeidze 'naised' jt. Et eesti keelele afrikaadid ei ole omased, on võõrsõnades ja teistest keeltest transkribeeritud nimedes afrikaadid c, ç eesti keeles edasi antud konsonantühenditega ts ja tš, näit. tsirkus, tsentrum, tšello, tšehhid, tšetšeenid, Tsvetkov, Kuznetsov, Tšapajev, Kotšubei jt.

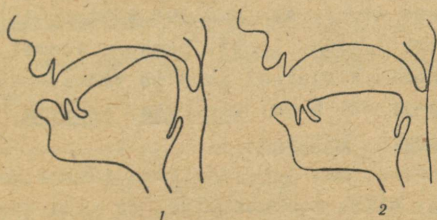
Eesti kirjakeel eeldab tš korrektset hääldamist. Tuleb vältida tš asemel ts või palataliseeritud t's hääldamist. tš on helitu. Peamiselt inglise keelest tulnud võõrsõnades tunneb eesti kirjakeel ka helilist dž-d: džungel, radža, bridž. Korrektses kõnes tuleb taotleda dž helilist hääldust.

h

Eesti h on igas asendis kõrihäälik ehk larüngaal, olgu ta sõna alguses, sees vokaalide vahel mõne teise konsonandi ees või sõna lõpus (hakkama, lähnen, lehmad, nahk, jah). Järgneva helilise hääliku ees on lühike h võrdlemisi heliline, see tähendab, tema artikuleerimisel on häälepilu hõngusahatus nõnda kitsas, et artikuleerimise alguses ja lõpus on häälekurdudel mõnel määral foneerimisasend. Vokaalidevaheline h on eriti nõrk ja võib kiirkõnes koguni kaduda, nagu sõnas lähnen, mida luulekeeles sagedasti riimitaksegi sõnaga näen. Samuti on heliline ning nõrk eesti sõnaalguline h, kui

teda hääldatakse keelepärastelt õigesti. Murrete suures enamikus on sõnaalguline h kadunud. Ainult lõuna-eessti murdeala kaguosas ja Hiiumaal Pühalepa murrakus on sõnaalguline h praegugi täiesti eluvõimeline. Korrektn eesti kirjakeele hääldamine nõuab, et h-d hääldataks kõikjal seal, kus teda kirjutataksegi. Sagedasti jäetakse aga sõnaalguline h kõnes hääldamata. Viimane nähtus on küllalt levinud.

Kui ei osata sõnaalgulist h-d õigesti hääldada, võidakse sageli eksiteele minna ja h asemele hääldatakse suu-ahtushäälik χ või ç: χirmus χeà χobune 'hirmus hea hobune'.

Joon. 16. Läbilõige suuõhnest 1 - χ ja ning 2 - h moodustamisel.

Õigel eesti h-l pole märgatavat suulist ehk oraalset artikulaatsiooni, vaid hääliku moodustuskoht on ikka kõris. Naaberhäälikute mõjul võib suuõhnes olla vaid vähemärgatavat kaasmoodustust. Isegi võõrsõnade ja võõrnimede algupärase χ hääldab eestlane h-ks, nagu sõnades psühholoogia, tehnika, Tõehhov jne.

Seoses h-ga tuleb mainida a s p i r a t s i o o n i. Häälepilu hõngusasendiga on kujundatud ka hõngatud ehk aspireeritud häälikud. Kui moodustatakse hõngamata sulghäälikut, kaob häälekurdude hõngusasend harilikult kohe pärast seda, kui on lõppenud vastava hääliku artikuleerimine. Hõngatud sulghääliku puhul püsib häälekurdude hõngusasend veel pärast sulghääliku moodustamistki. Eesti keelele ei ole hõngatud sulghäälikud omased. Ei tule hääldada khuidas, phalun, thänan õigete kuidas,

palun, täna asemel. Ühel juhtumil on eestigi keeles nõrk hõngus siiski keelepärane, nimelt absoluutses sõnalõpus: ku^k, pap^k, 'kukk, papp'. Eesti keeles ei ole sõnalõpp järsk, vaid sõna artikuleerimine vaibub pikkamööda. Kui sõnalõpus on heliline häälik, siis taas häälekurdude foneerimisasend ei kao kohe vastava hääliku artikuleerimise lõpetamisel, vaid häälekurrud foneerivad natuke edasigi.

Hääldusveana eesti keeles esinev χ on suuline ahtushäälik, mille puhul artikuleerib keeleselja tagaosa. Eesti keeles võib see häälik esineda ainult isikuti vene või saksa häälduse mõjul, kui kuulduv taχtma, laχti, koχkuma õige häälduse tahtma, lahti, kohekuma asemel.

Korrektne eesti kirjakeel asendab võõrsõnades teiste keelte χ kas k-ga või h-ga: kirurgia, tehnika, arheoloogia, psühholoogia, kolhoos.

Saksa keelest on nn. ich-häälikuna tuntud palataalne ahtushäälik ç, mille moodustamisel on pilu keeleselja eesosa ja kõva suulaa kõige eespoolsema osa vahel. Õigesti hääldatud eesti keelele on ç tundmatu häälik. Saksa keele mõju alusel häälduses võis seda ometi kuulda eesvokaalidele järgneva h asemel: leçM, viçM, tiçti, kus õiges hääldamises on lehM, vihM, tihti.

Kõneldes kõrihäälikulist mainitagu ka lõuna-eesti murra-kuis esinevat kõrisulghäälikut. Häälekurdude vahele võib artikuleerimiseks olla tekitatud täielik sulg, mis on ajaliselt üsna pika kestusega. Häälekurdude välisservad lähevad teineteise vastu, nõnda et suletakse tee kopsudest tulevale õhuvoolule. Häälekurdude vahele moodustunud suluga kujundatakse kõrisulghäälik ehk larüngaalklusiil, mis võru murdes on üsna harilik: anna? 'anna', vetta? 'võta', är? 'ära', jäl? 'jälle' jne. Kõnekeeles tunneme seda kõrisulghäälikut mõnest interjektsioonist, nagu ??? laisa eitussõnana.

Kõrisulghäälik on tegelikult ka sõna järsk alg. Järsu alu moodustamisel ei asetu häälekurrud sõna alguses otsekohe foneerimisasendisse, vaid nad sulguvad enne hetkeks täie-

likult ja avanevad siis foneerimisasendisse. Eesti keeles võib järsk alg olla emfatiseerivaks võtteks. Kui mõnd sõna tahetakse lausest eriti esile tõsta, võidakse tema alguses vokaali ette hääldada õigegei tugev järsk alg: ma ütlen - ?ei, ?ei 'ma ütlen: ei! ei!'. Eesti keeles on sõnadel muidu lausk alg, s.o. jõudeasendist siirdutakse pikkamisi foneerimisasendisse. Seetõttu sulavad eesti keele sõnad omavahel kokku. Kui vokaaliga lõppev sõna liitub järgmise sõnaga, mis algab ka vokaaliga, nagu maa-alune, elu-aegne, ei ole siingi järsku algu liitsõna teise osise alguses, vaid üksnes akustiline paus. Õiges eesti keele häälduses kõlavad näiteks ma on, ei ole ühe sõnana: ma₁son?, ma₁lon, ei₁jolè.

25. Moodustusviisi järgi on eesti rahvuskeele kaashäälikud järgmised.

Larün- gaalid	O r a a l i d							
		Post- dor- saalid	Medio- dor- saalid	Predor- saalid	Api- kaa- lid	Bila- biaa- lid	Labi- den- taalid	
(?)	Klusiidid	Forti- sed	k		t		p	
		Leeni- sed	G(=g)		D(=d)		B(=b)	
h	Na- saa- lid		ŋ		n		m	
	Spirandid	Frika- tiivid		j, š, ž	s(z)		w	f, v
		Late- raalid				l		
		Tremu- landid				r	(ψ)	

H ä ä l i k u ü h e n d .

26. Nagu juba eespool (vt. p. 9 ja 10) märgitud, jagunevad häälikud liht- ja liithäälikuiks. Liht- ja liithäälikuks nimetatakse üksiktäishäälikut ja üksikkaashäälikut. Liithäälikud võivad olla lühikesed, pikad ja ülipikad. Liithäälikud võivad omavahel liituda, moodustades häälikuühendeid ehk liithäälikuid.

Liithäälikud ehk häälikuühendid on eesti keeles kahesugused, nimelt vokaalühendid ja konsonantühendid. Kaks või enam kõrvuti esinevat vokaali moodustavad vokaalühendi. Kui eri vokaalidest koosnev vokaalühend kuulub ühte silpi, nimetatakse seda kaksiktäishäälikuks ehk diftongiks.

Vokaalühendeid, mis pole diftongid, esineb eesti keeles peamiselt võõrsõnades, nagu a-uul, o-aas, na-iivne, po-est, revolutsi-oon, ne-oon, kus on kõrvuti lühike ja pikk vokaal, või sõnades nagu se-anss, raadi-o, muuse-um, materi-alism, ide-oloogia, kus asetsevad kõrvuti kaks lühikest vokaali. Võõrsõnades võib esineda isegi juhtumeid, kus kaks kõrvuti esinevat samasugust vokaali kuuluvad eri silpidesse, näit. ko-operatiiv, zo-oloogia, ši-iit (teat. muhamedi usulahu liige). Eesti keele omas sõnavaras võivad vokaalühendi moodustada kõrvuti esinevad vokaalid liitsõna eri osade piiril: maailm, vana-ema, eba-usk.

Omaette vokaalühendite rühma moodustavad need juhud, kus i- või u-lõpulisele diftongile või pikkadele vokaalidele ii, üü ja uu järgneb kirjas lühike vokaal: mai-as, sai-u, mei-e, nei-u, hoi-ab, õi-ed, käi-ad, käi-u, kau-a, prou-a, õu-es, hau-as ja ka müü-a, lüü-a, sii-a, rii-e, rii-u, tuu-a, kuu-es, kuu-ik. Häälduslikult polegi sellistes sõnades kolme vokaali ühendit, sest diftongi või pika vokaali ja lühikese vokaali vahel kuulduks kas kaashäälik i või w: maija, saiju, meijè, neiju, hoijaB, eijèD, käijaD, käiju, kauwà, prouwà, eüwès, hauwàs, müija, lüija, sija, rijè, riju, tüwa, kuwès, küwik.

Diftongid.

27. D i f t o n g i d e pooldest on eesti keel rikas. Eesti keeles võib esineda i-, u-, a-, e- ja o-lõpulisi diftonge. Diftongi esikomponendiks võib olla iga vokaal. Olgu alamal esitatud ülevaade eesti keeles esinevaist diftongidest.

Järgmised diftongid on i-lõpulised: ai (lai, aitama, aastaid, dünastiaid), ei (leib, leivad, hobuseid, jefreitor), oi (koit, toidab, ohoi, ruberoid, doomincoid), ui (kuiv, puine, ohutuid), õi (õigus, lõigata), äi (täis, räimed), õi (õid, tõinata), üi (süit, ptüi).

Diftongid, mis lõpevad u-ga, on järgmised: au (laulab, raud, auto, argonaut), eu (reuma, farmatseutika), iu (kiud, riugas, viuhti), ou (proua, soust), õu (õun, lõuna), äu (säuksuma, räusata, näub, kurnäu).

Diftongid, mille järelkomponendiks on a, e ja o, on tekkinud osalt astmevahelduse (laadivahelduse) tõttu. Mõned diftongid esinevad üksnes rahvusvahelistes ja võõrsõnades.

Diftongid, mille teiseks osiseks on a, on järgmised: ea (pea, hea, teadma, read, vead, steariin), ia (dialekt, pianiino, viadukt), oa (toad, oa, boa, koaleeruma), ua (tualett, tuareeg), õa (lõad), õa (põab, sõandama), üa (hüatsint).

Diftongid, mis lõpevad e-ga, on ae (kae, laenama, laev, paed, aerodroom), ie (liesoon, pieteet), oe (koer, toetama, loeme), ue (pueriilne), õe (nõel, tõeline, nõega), äe (mäed, vätama), õe (õelda, sõed), üe (müeliit).

o-ga lõppevad diftongid on ao (kaotama, vaod, kaoliin), eo (eos, peoleo, teod, reostama, leopard, reostaat), io (bioloog, pliotseen), uo (fluorestsents), õo (lõoke, tõotama, nõos), äo (käoline, näotu), üo (müoloogia, müosiin).

Nagu esitatud ülevaatest selgub, võib eesti kirjakeeles esineda kuni 36 diftongi, kusjuures valdav enamik neist (25) esineb eesti omas sõnavaras, kümnekond aga ainult võõrsõnades. Kui me arvestaksime ka eesti murdeis esinevaid diftonge, siis oleks nende arv veel märksa suurem, sest murdeis

võib esineda ka ä-, ö-, ü-lõpulisi diftonge, näit. peäl ~ piäl, süöma, täüa, köütmä 'kõitma' jne. Kirjakeeles esinevad diftongid eesti oma sõnades peamiselt sõna esimeses silbis, järgsilpides esinevad ainult ai, ei, ui (lambaid, madalaid, kergeid, raamatuid). Võõrast päritolu sõnades võivad diftongid esineda ka järgsilpides, näit. papagoi, kantselei, mausoleum, kolloid.

Eesti keele diftongide osised pole võrdsed. Diftongi esimene osis on passiivne häälendamise tõhususe suhtes. Teine osis võib aga olla hääldatud tõhusamalt ning siis ühtlasi pikemalt või lõdvemalt ning lühemalt, seega olla astmevahelduses (vrd. eesp. p. 10).

Eesti keele diftongid on kas tõusevad või langevad. Tõusevad diftongid on need, kus teine osis, s.o. diftongi järelkomponent on ilmekam ning intensiivsem. Teine osis ongi see, mis annab diftongile temale omase ilme. Langevaks nimetatakse diftongi siis, kui tema esimene komponent on moodustatud suurema energiaga, nõnda et diftongi teise osise kohal artikulatsiooni intensiivsus langeb. Vastavalt vältele võib eesti keeles sama diftong olla kas tõusev või langev. Eesti keele diftong on tõusev siis, kui ta on tugevaastmeline, kui teine osis on hääldatud pikemalt ning jõulisemalt: leiba (=leiba), teisi (=teisi) (seda) laeva (=laeva), sauna (=sauna), õue (=õue), kõisi (=kõisi), liuda (=liuda) jne. Sama diftong on langev, kui ta on nõrgaastmeline, kui ta teine osis on lühem ning nõrgem: leiva (=leiva), teine (=teine), laevad (=laevad), saunad (=saunad), õued (=õued), kõied (=kõied), liua (=liua). Et viimasel juhtumil on tegemist langevate diftongidega, millel esimene osis on esikohal, sellele viitab asjaolu, et nõrgaastmelise diftongi asemele võib murdeti olla arenenud pikk vokaal, diftongi esimese komponendi vokaal: leivad (=lëvad), teine (=tëne), saunad (=sänäd). Kolmandavältilise järelkomponendiga diftongid on ikka tõusevad: toad, vead, mäed, sõed. Kuigi diftongide äe ja öe asemel hääldatakse murdeti pikk ää ja öö (mäd 'mäed', söd 'sõed'), ei osuta käesolevad näited ometi,

et kõnesolevad diftongid oleksid langevad, vaid siin on te-
gu üksnes artikulatsiooni kohalt lähedaste häälikute asii-
milatsiooniga.

Eesti kirjakeele diftongide õige hääldamise vastu ek-
sitakse sageli. Korrektse kirjakeele seisukohalt on ebaõi-
ge sõnu päev, mäed, käes jne. hääldada pika vokaaliga pääv,
määd, kääs. Nendes sõnades tuleb diftong hääldada, nagu see
on kirjutatudki. Samuti on ebaõige hääldada õelda, õbed,
kõetud jne. pika vokaaliga: öölda, sööd, kõötud. Neiski sõ-
nades peab diftong häälduses säilima. Ebaõige on ka hääl-
dusviis nõel, sõel õigete nõel, sõel asemel. Teiselt poolt
ei ole korrektne pikka õõ-d diftongistada. Rõõm, võõras,
põõsas jne. on õiges häälduses pika õõ-ga ega ole õe-ga.

Ülevaate eesti kirjakeeles esinevatest diftongidest an-
nab järgmine tabel (sulgudes on lisandatud ka murdeis sage-
damini esinevad diftongid).

		Diftongi järelkomponent								
		a	e	i	o	u	õ	ä	ö	ü
Diftongi esikomponent	a	-	ae	ai	ao	au				
	e	ea	-	ei	eo	eu		(eä)		
	i	ia	ie	-	io	iu		(iä)		
	o	oa	oe	oi	-	ou				
	u	ua	ue	ui	uo	-	(uõ)			
	õ	õa	õe	õi	õo	õu	-			
	ä		äe	äi	äo	äu		-		(äu)
	ö	õä	õe	õi				(õä)	-	(õü)
	ü	üa	üe	üi	üo			(üä)	(üö)	-

Mõnikord on tekkinud küsimus, kuidas hääldada kirjakee-
les astmevahelduse tõttu tekkinud diftonge, kus tugeva astme
kõrgele vokaalile nõrgas astmes vastab keskkõrge, näit. sõ-

nades nagu (tuba:) toa, (viga:) vea, (süsi:) sõe. Kuigi sel-
listes sõnades sagedasti esineb tendents hääldada ka nõrgas
astmes oleva diftongi esikomponenti mõnevõrra kõrgemalt, tu-
leb siiski pidada õigeks nende sõnade hääldamist vastavalt
kirjapildile, seega toa (=toà, mitte toà või tuà), oa, toad,
vea (=veà, mitte veà või vià), peab, eo, seob, sõe (=sõè,
mitte sõè või süè), õeldud, põab jne.

Põhja-eesti murrete ala idapoolsest osast või Muhust
päritolevalt haritlasteltki võib vahetevahel kuulda pik-
kade keskkõrgete vokaalide asemel diftonge, nagu need esi-
nevad mainitud alade murretes. Õeldakse tee, töö, soo ase-
mel tie, tüö, suo või tiä, tua, sua, või mõni teine dif-
tong. Korrektses rahvuskeeles sellist hääldust ei esine.

Eesti murretes võib esineda ka t r i f t o n g e ,
s.o. kolme ühte silpi kuuluva vokaali ühendeid, nagu lei-
vu murdes šüüwä 'süüa', puoiss 'poiss', Kuusalu rannamur-
rakus müüä 'müüa'.

Konsonantühendid.

28. K o n s o n a n t ü h e n d koosneb eri konsonan-
tidest, mis asuvad kõrvuti. Eesti keeles võib konsonantühend
koosneda kahest kuni viiest konsonandist, nagu sellele juba
eespool on tähelepanu juhitud (vrd. p. 10). Küllalt rohkesti
leidub eesti keeles ka sõnu, kus konsonantühendid puuduvad.
Iseloomulik on kõigile soome-ugri keeltele, seega ka eesti
keelele, et õige sageli üksikkonsonant vaheldub vokaaliga.
Eesti keeles toimunud sise- ja lõpukao tõttu on aga praegu
küllaltki ohtrasti neid juhtumeid, kus sõna sees või lõpus
on konsonantühend.

Soome-ugri keeltes pole algselt olnud sõnaalgulisi kon-
sonantühendeid. Üldiselt pole see olnud võimalik ka eesti
keele vanemal arenemisjärgul, nagu osutavad varasemad laen-
sõnad, näit. rästas, vrd. leedu strazdas, rand, vrd. saka
Strand, raamat, vrd. vana-vene ррамата, ррамота. Praegusele
eesti keelele pole aga sõnaalguline konsonantühend võõras.
Eriti rohkesti esineb sõnaalgulisi konsonantühendeid onoma-

topoeetilistes, deskriptiivsetes ja pejoratiivsetes sõnades. Niisuguseid sõnu on klibu, klirin, klobima, klugistama, klõbisema, klõmdi, klähmima, klähv; kraaksuma, kraapima, kraap-sima, krabama, krabisema, kragisema, krahmama, krapsakas, kribima, kribu-krabu, krigisema, kriipima, kriimpsutama, kriuksuma, kriunuma, krobe, krobisema, krompsuma, kronu, krooksuma, krudisema, kruuksuma, krõbe, krõbisema, krõhva, krõmpsjas, krõmpssuma, krõnksus, krõpsuma, kräbe, krägisema, kräuksuma, kräunuma, krääksuma; pladin, plagama, plagisema, plahvatama, plaksutama, plehku (panema), pligin-plagin, pliks-plaks, plirtsti, pliu, plotski, plõgisema, plõksuma, plõmdi, pläma, plära, plärtsuma; pragama, pragisema, praksu-me, prahvatama, prigin-pragin, priks-praks, priuh-prauh, pruntis, pruuskama, prõgin, prõksuma, prõmmima, prääksuma; ptüi; trahh-trahh, trallitama, trügima; tsiitsitaja, tsipake jne. Nagu nähtub ülaltoodud näidetest, on onomatopoeetilistes, deskriptiivsetes ja pejoratiivsetes sõnades sõna alguses võimalikud konsonantühendid kl, kr, pl, pr, tr, ts, (konsonantühendi ptr kohta vt. p. 24).

Laen- ja võõrsõnade kaudu on saanud mainitud konsonantühendid sõnaalguses küllaltki üldiseks: klaas, klamber, kleepima, kloppima, klooster, kliinik, kliše, kloor, klusill; kraam, kraav, kratt, kreek, kriit, kroovima, kruus, kraana, krediit, kreoliin, kriket, kroaat, krüsoliit; plaan, plëekima, pliit, ploom, plissee, plombeerima, pluss; praht, prees, prillid, pruun, praktika, preesens, primaarne, projekt; traktor, treial, triip, troost, truudus, trükkima, transport, treening, tribunal, trofee, trust; tselluloos, tsink, tsõnaalne, tsükkel. Võõrsõnades on sõnaalguses võimalikud veel mitmed teisedki konsonantühendid, nagu bl - blindaaž, blond; br - brigaad, broneerima; dr - draama, dress; dz - dzott; dž - džaul, džemper, džäss; fj - fjord; fl - flanell, flööt; fr - fraas, fregatt; gl - gloobus, glükoos; gn - gnoom, gneiss; gr - graafik, grimass, grupp; hv - hvastism; kh - khaan, khaki; kn - knihv, knopka (kn võib esineda ka murdeis, nagu Hiiumaal: knaakas puu 'jändrik puu'); ke - ksülofon,

ksenoom; kv - kvadraat, kvitung, kvoorum; ng - nganassaan;
pn - pneumaatiline; ps - pseudoklassitsism, psühholoogia;
pt - ptii, ptüaliin; sk - skaala, skelett, sküüt; skl - skle-
roos; skr - skreeper; sl - slaavlased, slalom; sm - smoking,
smirgel; sn - snaiper, snepper; sp - spinat, spontaanne,
spaleer; spl - spliin, splint; spr - sprinter, sprotti; st -
staadion, steariin, stihiline, stundio; str - stratosfäär,
streik, struktuur; sts - stseen; sv - sviiter; šl - šlakk,
šlikerdama; šn - šnitsel; šp - špits; šr - šrapnell, šrift;
šv - šveitslane; zl - zlott; tš - tšello, tšuktš; vr - vraak.

Sõna sees on rahvapärases sõnavaras võimalikud järgmi-
sed kahe konsonandi ühendid, millest mõned on õige üldised,
mõned aga esinevad ainult üksikuis sõnus, mõned tulevad esi-
le sõna tüves, mõned aga üknes tuletiste, tunnuste või lõp-
pude liitumisel tüvega (konsonantühendeis ei ole arvestatud
palatalisatsiooni): bj - lubjane, kabjad, haabjas; bk -
haabki, tulebki; bl - käblik, lible, kaeblema; bm - riibmed;
bn - haabne, joobnu; br - kibrutama, kobruleht, sõbralik;
bs - haabsed.

dj - raudjas, vadja, padjad; dk - mehedki, tuledki,
peodki; dl - leidlik, maadlema, põidlad; dm - leidma, hoid-
mine, sundmes, seadmed; dn - sednik, soodne; dr - veidrik,
kedrata, põdrad; ds - lõudsalt, leidsin, raudeed; dv - lad-
vik, lõdvalt.

gj - tõugjas, laugjas, saagjas; gl - liuglema, lagle,
vaglad, haiglane; gm - saagmed; gn - vaagnad, hoogne, Aegna;
gr - mäggrad, kogrits, mügrri; gs - hoogsalt, liigsed, gv -
õgvendama.

hj - lahja, kahju, vihjama, kuhjuma; hk - nahku, nihku-
ma, lõhkine; hl - kihlama, pihlakas, pohlad; hm - kohmakas,
tahmane, pehme; hn - lõhnama, ahne, Kihnu; hr - kõhrede,
kährikkoer; ht - lahti, kohtama, tihti, hauga/h/tama; hv -
ahven, kahvatu.

kl - takjas, haakjas, võikjas; kl - kuklas, vaklu, auk-
lik, võhiklik; km - liikmed, rakmed; kn - aknad, pikne;
pkne; kr - käkras, kokre, kukrus; ks - oksad, paksem, kak-
siti, nuuksa, ühaksa; kv - õkva, Rakvere.

lb - halbu, kõlbama, kulbid; ld - tilder, kalduma, kulda, õmmelda, õeldi, meelde; lg - salgama, algus, kelgutama, remmelgas; lj - haljas, palju, peljata, kammeljas; lk - pal-kama, hulka, tilkuma; lm - kolmene, külmama, palnik, vool-med, unelmad; ln - eilne, tulnud; lp - hõlpus, kulpi; lr - maalrid, taalrid; ls - pulss, omast. pulsi, kuulsad, Toolse; lt - viltu, koltunud, taltuma; lv - halvama, talvel, külva-tud.

mb - lambad, emba-kumba, kombeline; md - karsumdi, põm-di; mg - kuumgi, taimgi; mj - piimjas, taimjas; mk (igavene) venka, tamka; ml - käimla, võimla, kiimlema, kiimli; mn - seened, teine, viinne; mp - kimpus, kõmpima, tempu; mr - kääriga 'suure oherdiga', haagri; ms - võimsalt, rõõmsameel-ne, hõnseks.

nd - lendama, mander, kondine, õiendama, parandus; ng - tangud, mängida, pingutama, murranguline, otsingul, kangas, mitm. kangad; nj - kaunjas, heinjad (taimed), Haanja; nk - võnkuma, ronka, sonkima; nl - väänlema, koonlalaud, küünlad, linlane; nm - veenna; nr - küünrad; ns - veensin, mõnsin; nt - kontides, laantes, väntama; nv - veenvad.

pj - lupjama, tapja, kapja; pk - hoopki, kaupki, seppki; pl - aplalad, laplane, (lõks) kupla, lõplik; pm - lõpmatu, tapma; pn - täpne, hapnema, räpna-auk 'leitse-auk'; pr - tõprad, vapralt, sõprus; ps - lapsi, vapsik, küpsetama, rap-sima; pv - tapvad (tõõd).

rb - kurba, närbuma, korbane, kanarbik; rd - kordama, pardal, pardid, piserdama, painardid, oherdi; rg - kargama, kiirgus, virgalt, ümmargune; rj - karjas, märjad, harjuma, tokerjas, kirjutama, kaarjas; rk - tõrkuma, tarkus, võrkudes; rl - kaarlalad, veerlema, Kärla; rm - armas, koormas; rn - kaarnad, karnata, vabarnad; rp - karpas, karpides, vorpima; rs - kärsetu, parail, kärssa; rt - kurti, kartus, partidel; rv - karvane, tarvas, kurvits.

sj - asjalik, tõusja, äsjä; sk - kaske, piiska, keskel, puraskid, marraskil; sl - kaislad, puuslik; sm - osmik, pas-mas, riismed, Käsmu; sn - käsnane, laasnaga 'puust labidaga', tõusnud; sp - vispeldama; sr - keisari, müürid; st - kesta,

kaste, lāpastama, katkestama, ilusasti; sv - kasvama, rasvane.

tj - patju, võitja, rutjuma; tk - katkuma, sõtkuma, tõtkes 'linask'; tl - mõtlemä, vaatlemä, peitliga, petlik; tm - võtma, võtmed, mitmed; tn - võtnud, võitnud; tr - latris, latrama, putru; ts - leitsak, metsast, peatselt, katsuma, mäletsema, meritsi; tv - latva, lõtvus.

vd - tugevdama; vg - vaevgi; vj - liivjas; vl - kaevlema, heasoovlik; vn - laevnik; vr - kilvrid.

Ülal märgitud kahe konsonandi ühendist on mitmed sellised, mis tulevad esile üksnes tuletiste, tunnuste või lõppude liitmisel sõnatüvega. Niisugused ühendid on bk, bm, bn, bs, dk, dm, dn, ds, gm, gs, km, ln, md, mj, mg, nj, na, ns, nv, pk, pm, pv, tm, tn, vd, vg, vj, vl ja vn.

Teised kahe konsonandi ühendid esinevad tavaliselt sõnatüves ning võivad enamasti alluda astmevaheldusele, kas vältevaheldusele või laadivaheldusele.

Võõrsõnades võib kohata ülaltoodule lisaks veel teisigi kahe konsonandi ühendeid, nagu bd - abdominaalne, abderiit; bh - abhaas; bt - abtiss; dh - adhesiivne; dš - adžaar, tadžikk; fg - afgaani (keel); fk - šeffki; fl - refleks, šeflus; fr - safran, refraän; ft - liftiga, taftist; gb - ragbi (mäng); gd - emaragdid, sogdi (keel); gt - foogt; kd - anekdoot, sünekdohh; kh - bakhanaal; kš - rikša; lf - golfimäng, alfabeet; lh - kolhoos; lš - bolševik; md - emdeni (hani); mf - lümfi, triumfeerima; mh - amhara (keel); mt - kontuur; nh - bronhiit; nš - punši; pt - optika, september; pš - šropširi (lammas); rf - harfid; rh - barhaan; rš - kurši (rahvas); rž - žoržett; sb - asbest; sf - atmosfäär, düsfaagia; sg - lesgid, fosgeen; sh - pasha, disharmonia; šk - plüüški; šg - loožgi; tš - matši; putšid; vh - sovhoos; vk - levkoi jne.

Esti keeles on kolme konsonandi ühendid õigeigi harilikud vanas algupärase sõnavaras, samuti laensõnades. Kolme konsonandi esinemiseks ühendites on olemas fonoloogilised piirid. Ühenditest on kõige tavalisemad need, mille keskmiseks osiseks on sulghäälikud või sisihäälikud. Sulghäälikulise siseosisega sõnu on näiteks:

kohklik, pühkmed, nahkne, vähkrema, nahksed, kohkvel,
nahkjas, näkjias, solkmed, tolknema, kolksatus, kalkvel,
pankjas, panklik, võnklema, punkris, konksud, kõrkjad, tõrk-
lema, märkmik, (viis)nurkne, märksa, ärkvel, käsklus, visk-
lema, keskmik, vaskne, (läbi)laskvad, sitkmed, jalgsi, varg-
si, sulgjas, pelglik, algmed, võlgnema, ringjas, vanglas,
mänglema, kangrud, kärgjas, arglik, järglane, mergliga, järg-
mine, hargnema;

kilpjas, kilplased, õlpmed, hõlpsasti, kampjas, kempe-
ma, somplik, kampri, lompri (nimetav lomper), kampeun, komp-
audes, kompvek, sirpjas, korplik, kärplane, lirpsima, haap-
lid, vespri (aeg); umbsed, kärbsed, kõlblik, kõlbmatu, õmb-
lus, vemblad, umbne, ümbrik, kambris, urbjas, kurblik, urb-
ne;

vihtjalt, tahtku, vihtlema, kahtlema, tahtma, tahtnud,
tohtrid, tahtsin, viltjas, piltlik, viltne, kiltrid, kont-
jas, väntlema, tontlik, pintsak, vintsutada, kartja, kartke,
kortlid, kartlik, kartma, kurtanud, kartsas, plärtsuma, kart-
vel, mustjas, oatke, süstlad, vestlema, haistma, istmed,
kastnud, teistre, meistrid, kastsin, (kaugele) paistvad; kuld-
sed, kuldne, keldris, andja, (järelle) andlik, sünnmus, and-
nud, jändrik, (tulu) andvad, murdja, võrdlus, murdma, kordne,
murdvad.

Kui kolme konsonandi ühendi keskmiseks osiseks on helitu sulghäälik, peab vähemalt üks naaberkonsonantidest olema heliline. Tavaliselt on mõlemad äärmised osised helilised.

Sisihäälik g on kolme konsonandi ühendi keskmiseks osiseks juhtudel nagu võikski, kakski, pukslema, sakelus, naks-
ti, lõksti, velsker, hõlstitid, kunsti (pärase), kepslema, pop-
lik, värskse, krapati, arsti, vorstid, pritsmed, potsti, näts-
ke.

Kolme konsonandi ühend on ka siis võimalik, kui selle keskmiseks osiseks on ninahäälik, nasaal: ihnjas, kihnlased,
kähmlema, uhari, tuhmjas, ilmne, ilmsesti, tolmjas, tolmle-
mine, kelmlik, sõrmjas, tormlikult, sarnlema, kärnjias, käsn-
jas. Kolme konsonandi ühendi keskmiseks osiseks võib olla ka

y: kahvlid, tuhvlid, põlvnema, sarvjas, karvjas.

Nagu ülaltoodust ilmneb, on kolme konsonandi ühend kül-
laltki harilik meie sõnavaras. Tähelepanu võib juhtida sel-
lele, et nende sõnade hulgas, kus keskmiseks osiseks on si-
sihäälik, on mitmed peamiselt onomatopoeetilised.

Võõrsõnades on olemas veel muidki kolme konsonandi ühen-
deid peale esitatute, nagu sõnades baksteini (juust), aktsia,
aktsepteerima, atsteek, diskreetne, doktriin, eksaktne, eks-
pert, sürpriis, folkloor, velfram, lintšima jne.

Nelja konsonandi ühendid esinevad algupärases sõnavaras
peamiselt deskriptiivsõnades, nagu kolksti, kõmpsti, lartsti,
lonksti, lumpsti, lõmpsti, mulksti, vulksti, pantsti, plärts-
ti, prantsti, põntsti, surtsti, särtsti, sulpsti, vurtsti.
Nendes sõnades on kõikides konsonantide ühendil sisihäälik
kahe sulghääliku vahel. Sisihääliku ja sulghääliku ühend
esineb muudiski nelja konsonandi ühendites, nagu korstnad,
vintske, kõrtsmik, vürstlik, aratlik, kunstlik, plintske,
kenksjas.

Ka võõrsõnades esinevaid nelja konsonandi ühendeil on
samasugused häälikute omavahelised suhted: kantsler, abst-
raktne, abstsess, funktsionaalne, eksprompt, ekstra, eks-
tsempien, ekstsess.

Viie konsonandi ühendist on mainida sõna vintsklema.

Sõna lõpus võivad konsonantide ühendid esineda samuti
kindla reeglipärasuse järgi. Kõigepealt võib sõna lõpus olla
kahe konsonandi ühendeid, kusjuures viimane on sulghäälik,
nagu ehk, tuhk, hulk, salk, jälk, pank, rünk, kark, mürk,
kask, kiisk, lask, harjusk, karask, katk, putk, jätk; jalg,
jälg, selg, kang, mäng, tung, ving, tõuseng, astang, särg,
jürg;

kelp, hõlp, sulp, kimp, somp, corp, vorp, halb, emb-
kumb, amb, urb, varb.

koht, piht, alt, poolt, kult, suurelt, kant, kaant,
hunt, hurt, poort, tütart, part, juust, kaust, kast, ennast,
hebast, suurest; kuld, vald, keeld, lind, und, asend, ka-
kand, kard, mörd, käpard, painard.

Sõnalõpuline kahe konsonandi ühend võib lõppeda ka m-iga: paks, keks, suureks, tuleks, kirjutaks, laps, lüps, kops, kõrs, kärss, vars, varss, jüts, vits, kogrits, asbits.

Peale selle võib sõnalõpuline kahe konsonandi ühend lõppeda m-i, n-i, l-i, r-i ja v-ga: tahm, juhm, kolm, silm, unelm, parm, härm, kasarm, osm; kihn, lõhn, pärn, kirn, käsn; kahl, pohl; kõhr, kähr; jõhv, kehv, kohv, talv, tõlv, harv, serv, kasv, keev, latv, ritv.

Võõrsõnades võivad sõna lõpus esineda samad kahe konsonandi ühendid, mis on esitatud algupärase sõnavara ja vanade laensõnade kohta. Peale selle võib võõrsõnades esineda veel muidki ühendeid, nagu abt, kopt, afekt, dialekt, lift, sma-ragd, foogt, punš, oranz, matš, belutš, doodž, golf, harf, hümn jne.

Sõna lõpus esinevad kolme konsonandi ühendid on enamasti sellised, milles on sulghääliku ja sisihääliku või sisihääliku ja sulghääliku ühend, nagu kolks, konks, lõnks, jõnks, komps, lõmps, rämps, kalts, kelts, kants, konts, junts, krants, lõrts, lorts, sorts, mürsk, järsk, kunst. Võõrsõnades on samu kolme konsonandi ühendeid ning lisaks ka muid, nagu frentš, punkt, tekst, tšuktš.

Võõrsõnade neis sõnalõpulistest konsonantühendites, mis on ebatavalised eesti keele fonoloogilisele süsteemile, on tekkinud konsonantide vahele švaavokaal e: aaker, ansambel, differ, dirijaabel jne. (siiski esineb šanr). Sama teed on käinud varemni konsonantühendid kl, pl, pr ja tr, mis praegu on švaavokaaliga: vagel (vagla, vakla), kabel (kabla, kapla), sõber (sõbra, sõpra), pöder (põdra, põtra).

Märkus. Mis puutub konsonantühendite hääldamisse, siis neil juhtudel, kui helitu hääliku kõrval on b, d, g, hääldatakse see sageli p, t, k-na. Seejuures tuleb tähele panna järgmisi rühmi:

a) võõrsõnades tuleb niisugusel korral ikka hääldada p, t, k, näit. abt (=a**p**t), foogt (=f**o**k**t**), abtias (=a**p**-ti**a**), abhaas (=a**p**h**a**s), afgaanlane (=af**k**á.n**l**ane), smaragd (=s**m**ar**a**k**t**), anekdoot (=an**e**k**t**õ**t**), asbest (=a**s**p**e**.**e**t) jne.;

b) meie oma sõnatüvedes, kus b, d, g satub helitu hääliku ette, on võimalik klusiili kahesugune hääldamine, näit. jõudsalt (= jeütsalt e. jeütsalt), liigsed (= likseD e. likseD), jalgsi (= jalksi e. jalksi), umtsed (= ümpseD e. ümpseD), andsin (= ant̄sin e. antsin). Olgu märgitud, et meie õigekeelsus-sõnaraamatud annavad reeglipärased vormid, mis on lähemad tüve hääldusele ja sõna kirja-pildile (näit. jalgsi = jalksi).

Jälgides eesti keele konsonantühendeid võib tähele panna, et ühed neist on keelele omased ja esinevad väga sagedasti, teisi aga võib kohata harva või nad on võimalikud ainult vöõrsõnades. Näiteks on väga harilikud konsonantühendid, nagu ts, ks, st, lm jne., ei esine aga peaaegu üldse ühendid mh, nh, rh, mv jt. Kui keelde tuuakse juurde konsonantühendeid, mis keelele on vöõrad, siis on sagedasti raskusi nende õige hääldamisega, nagu seda näeme sõnades tugevdada (kaldu-takse hääldama tugeftama või tugevndama), sohvoos (hääldatakse mõnikord sohvoos, sest hv on eesti keeles tuttav, vh aga uus, või sofoos, sovoos), arhiiv (hääldatakse vahel vigaselt arihv kujul).

P a l a t a l i s a t s i o o n e h k p e e n e n d u s .

29. Palatalisatsioon ehk peenendus on niisugune nähtus, kus hääliku palataalne moodustusala laieneb seetöttu, et hääliku harilikule moodustuskohale lisandub moodustuskoht kõval suulael ja keeleselja eesosa võtab artikulatsioonist enam osa. Keeleselja töus on umbes samasugune nagu i moodustamisel. Teiste sõnadega: palataliseerides hääldatakse kaashäälik ja temaga samaaegselt i. Palataliseeruvad peamiselt need kaashäälikud, mille moodustuskohad on hammastel või hammastele lähedal, nagu eesti kirjakeeles häälikud g, t, n ja l. Eesti palatalisatsioon on suhteliselt nõrk.

Eesti keeles - nagu eespool märgitud - on palatalisatsioon fonoloogiline nähtus, sest palataliseerimata ja palatali-

seeritud konsonandid on eri foneemideks. Eesti keeles on ilmne vahe sõnade hobuse tall (=tal̥) ja lamba tall (=tal̄), ehituspalk (=palk̥) ja tööpalk (=palk̄) jne. vahel niihästi häälduses kui ka tähenduses.

Olgu siin toodud eelmistele lisaks veel näiteid, kus palatalisatsioon on sõna tähenduse eristajaks: lood (=lôd̄), omast. loodi 'loodimisvahend' - lood (=lôd̄), omast. loo 'loopealne'; pood (=pôd̄) omast. poe - (sa) pood (verbiist pooma); noot (nôt̄), omast. noodi - noot (=nôt̄), omast. nooda; vaat (=vât̄), omast. vaadi - vaat (=vât̄) 'vaata!'; jutt (=jut̄), omast. juti - jutt (=jut̄), omast. jutu; kott (=kot̄), omast. koti - kott (=kot̄), omast. kota; nut (=nut̄), omast. nuti - nut (=nut̄), omast. nutu; müts (=müts̄), omast. mütsi - müts (=müts̄), omast. mütsu; päts (=pâts̄), omast. pätsi - päts (=pâts̄), omast. pätsu 'karu'; mull (=mul̄), omast. mulli - mull 'minul'; mõll (=môl̄), omast. mõlli 'peen liiv' - mõll (=môl̄), omast. mõllu; tulp (=tul̄p̄), omast. tulbi - tulp (=tul̄p̄), omast. tulba; kann (=kan̄), omast. kanni - kann (=kan̄), omast. kannu; mänd (=mänd̄), omast. männi 'puu' - mänd (=mänd̄), omast. männä 'pööris', toss (=tos̄), omast. tossi - toss (=tos̄), omast. tossu jt.

Kaashäälikute palatalisatsioon on eesti keeles tekkinud peamiselt järgneva i ja j mõjul.

Eesti keele palatalisatsiooni omapäraks on veel see nähtus, et geminaatkonsonantidel on palataliseerunud üksnes algusosa: kallis: kalli 'kallis: kalli', omast. kassi, osast. kassi 'kassi: kassi', kötti: kötti 'koti: kotti', panni: panni 'panni: panni'. Konsonantühendites palataliseerub samuti ainult ühendi algusosa: kondi: kontti 'kondi: konti', pildi: piltti 'pildi: pilti', seltsi: seltsi 'seltsi: seltsi'. Murdeti võivad eesti keeles kõik konsonandid palataliseeruda, kuid kirjakeeles palataliseeruvad ainult t(d), n, l ja g. Veel hiljuti peeti vajalikuks palataliseerida r-i ka kirjakeeles, kuid tänapäeva õigekeelsus-sõnaraamatuis on loobutud palataliseerunud r-ist, sest eesti kirjakeeles on määrgata ilmset tendentsi palataliseerunud r-i mittetarvitamise

suunas. Sellepärast tänapäeva kirjakeeles ei tehta enam vahet r-i hääldamises sõnades kurk (omast. kurgi) ja kurk (omast. kurgu), mark (omast. margi) ja mark (omast. marga).

Alljärgnevalt vaadeldakse lühidalt, mille poolest lähedavad palataliseerimata ja palataliseeritud konsonantide moodustamised omavahel lahku.

Palataliseeritud t (ja d) artikuleerimisel on keeletipp lükatud vastu alumisi hambaid. Lükkamisel on surve seda tugevam, mida pikem on t-aines. Niisugune keeletipu suundumine on seepärast vajalik, et keeleseljal oleks võimalust enam kumerduda ning tõusta kõva suulae vastu. Keeletipu lükkumine või suundumine hammaste poole iseloomustab muudki palataliseeritud konsonante. Suurim vahe palataliseerimata t ja palataliseeritud t vahel on muudugi keeleselja poolt moodustatud sulu erinevuses. Kui t on palataliseerimata, toetub keele eesosa alveoolidele ning sulghääliku kvantiteedist olenevalt on keeleselja eesosa ja servad tõusnud kas rohkem või vähem vastu kõva suulage. Palataliseerimisel on keeleselja eesosa tõusnud kõrgemale ning tema servad puudutavad laiemalt kõva suulage. Palataliseeritud t ei ole kunagi interdentaalne. Mida lühem on t-aines, seda nõrgem on palatalisatsioon. Leenis d (=D) on isikuti nõnda nõrgalt palataliseeritud, et võib isegi kahelda tema palataliseerumises.

Palataliseerimata n on eesti keeles tagapoolsem kui t. Nasaali n moodustamisel on keeletipp koos keele eesosa ja osalt ka keeleselja eesosaga sulu moodustajaks. Palataliseeritud n-i kujundamisel on keeletipul kaks suundumisvõimalust. Harvemini on keeletipp suunatud vastu alumisi eeshambaid nagu t moodustamisel. Enamasti on aga keeletipp vastu ülemisi hambaid või alveooli, ja nimelt nõnda, et n-i artikuleerimisel on ta vastu alveooli, nn-i artikuleerimisel alveoolide ja hammaste vahemaal ja nn-i artikuleerimisel ülemiste hammaste taga. Palataliseeritud n-i artikuleerimisala on suurem kui palataliseerimata n-i oma ning ala on kasvanud eespoolses suunas.

Eesti palataliseerimata g kujundatakse, nagu eespool on kirjeldatud, nii viisi, et keeletipp on suunatud alumiste ham-

maste poole. Peaartikuleerijaks on keele eesosa, mis moodustab ahtuse alveoolidel. Ahtus on suhteliselt kitsas. Palataliseeritud g-i moodustamisel on kasvanud keele puudutusala. g on artikuleeritud tagapoolsemalt kui g. Peamoodustajateks on aga ikkagi keeletipp ja keele eesosa. Seega on kogu hääliku artikulatsioon nihkunud alveoolidelt kõva suulae eesosale. Palataliseeritud g-il on kitsam hõõrdeahtus kui g-il.

Esti l moodustatakse üldiselt õige kõrge keeleseljaasendiga. Keeletipp on surutud alveoolidele või kõva suulae eesosale. Keeletipp ja keele eesosa moodustavad suuõõne keskosas sulu. Külgavaused on kitsad. Üldiselt on eesti l-il tendents olla hästi tagapoolne häälik. Kui l on palataliseeritud, on keeletipul mitu võimalikku asendit. Keeletipp võib olla surutud kas vastu alumisi hambaid või hammaste ja alveoolide vahekohta või ka vastu ülemisi hambaid ja kõva suulae eesosa. Mida pikem on l-aines, seda eespoolsemalt on ta moodustatud. Palataliseeritud l-i puhul on keeleselg tõusnud eriti kõrgele ja on hästi kumeras. Et keeleselg on hästi kõrgel, siis on kõvast suulaest puudutatud suurem ala kui l-i moodustamisel.

Nagu märgitud, on eesti keeles palataliseeritud r kadumas. Palataliseerimise taandumist põhjustab r-i moodustamise viis. r artikuleeritakse nõnda, et keeleselg on üena tugevasti nõgus. Keele eesosa koos keeletipuga on lükatud vastu alveoolide tagaosas või kõva suulae eesosa. Kui r on palataliseeritud, ei saa keeleselg küllaldaselt nõgus olla, vaid ta peab, vastupidi, olema kumerdunud kõva suulae poole. Kui keeleselg on kumeras, ei ole kerge keeletippu värisema panna, sest siis on keeletipu lihassmass palju kompaktsem ning kohmakam. Et aga siiski korralikku r-i esile tuua, jäetakse r palataliseerimata.

Esti murretes pole palatalisatsioonini esinemine ühtlane. On murdeid, kus üldse ei esine palatalisatsioonini (Hiiumaa, kohati Põhja-Eesti rannik) või jällegi palatalisatsioon on palju üldisem kui rahvuskeeles (setu murrede, keelesaartel). Mõnedes murretes tuntakse palatali-

satsiooni vaid siis, kui on kadunud i või j palataliseeruva hääliku järelt, s.o. öeldakse kaš 'kass', aga kašsi, palju pro kašsi, palju 'kassi, palju'. Enamikus murretes ja kirjakeeles palataliseeruvad t, s, l, n (ja osalt ka r) siis, kui praegu on nende järel i või j või kui need on seal kunagi olnud. Kirjakeeles palataliseeruvad konsonandid üksnes esimese ja teise silbi piiril, murdeti aga ka kaugemal sõnas. Et murrete palatalisatsiooni esinemus on kirju, siis kajastub see kirevus ka kirjakeeles.

Kirjakeele hääldus eeldab t, n-i, s-i ja l-i palatalisatsiooni, kui neile praegu järgneb või varemini on järgnenud i või j. Sõnad koti, kassi, kallis, sitikas, tinti, palju, seju hääldatakse kotti, kašsi, källis, sittikkas, tiinti, palju, asju ja sõnad kott, pann, kass, pall - koť, paň, kaš, paľ.

Teiseks on sõnatüved palataliseerunud ka siis, kui neis praegu küll ei esine enam i-d või j-i, nagu näiteks mitmuse partitiivi tunnuse e, refleksiivide liite -uma või abstraktsete substantiivide sufiksi -us ees, nagu sõnus lolle, pilte, tunde, matte = lölle, piłte, tuñde, maťte; pulstuma (vrd. pulst), kontuma (vrd. kont) = pulstuma, koñttuma; valkus, valmus, kalkkus.

Kolmandaks on palataliseerunud kaashäälik deminutiivi-tunnuse -u ees. Poisu, naisu, musu, notsu, lotu, kussu (kus-sutama) häälduvad poisù, naisù, musù, notsù, loťtù, kušsù (kušsuttama). Meelitusnimedes võib palatalisatsioon esineda ulatuslikumaltki, nagu Sassa (= sašša), Kata (= kaťta), kutse (kuťsa), täta (= täťta) 'taat'. Et palatalisatsioon on üheks deminutiivsuse tunnuseks, siis võidakse hellitavalt kõneldes palataliseerida kõiki konsonante igas asendis. Seda kuuleb eriti just kõnelusest väikelastega. Teiselt poolt võidakse aga mõningaid siia kuuluvaid sõnu hääldada ka palatalisatsioonita, näit. sõnu poisu, naisu, naisukke.

Lõpuks on olemas rida sõnu, kus palataliseerub l väljaspool esitatud eeldusi, nagu selg, nälg = selġ, näġ.

Esimese silbi lühikese vokaali järel on lühikeste konso-

nantide d, n-i, l-i ja s-i palatalisatsioon niivõrd nõrk, et seda ei ole peasegu märgata. Sellepärast ei pea meie palataliseerunuks tüvekonsonante sõnades, nagu padi, lodi, hani, koli, asi, vesi jne.

Palatalisatsioonireeglitel on rida erandeid. Nii puudub palatalisatsioon i-tüvelistel sõnadel, mille esimeses silbis on

a) pikk i: siid, niit, kriit, kiin, liin, siil, riis;

b) pikk ü: küün (omast. küüni), lüüs, küüt, müüt;

c) u-lõpuline diftong: taud, kauss, vrd. ka kaunis jt.

Palatalisatsioon puudub ka keel-tüüpi sõnades, näit. joon, seen, peen, soon, keel, sool, samuti ka uus-tüüpi sõnades, mille esimeses silbis on uu, ii või i-lõpuline diftong, näit. uus, kuus, viis, hiis, õis, põis /kuid esineb sõnas paas (=pää), samuti ka laas (omast. laane) tüüpi sõnades: laas, lääs, küüs, õõs (=lääs, lās, kūs, ês)/.

Vene keele mõjul võidakse l-i palataliseerimist üle taotleda. Hääldatakse vahel valesti alffà 'alfa', kaikkà 'kalka', plūs 'pluss', plääž 'plaaž' ine. Neis sõnades eesti keel palatalisatsiooni ei tunne. Vene keele mõjul võib esineda muudki liigset palatalisatsiooni, sest vene keeles nõuab iga eesvokaal, et tema ees olev konsonant palataliseeruks.

Võõrsõnades esinev tš on ikka palataliseeritud. Palataliseeritud t'š mõjul on ka selle ees olev konsonant palataliseeritud: lantš, frentš = lantš, frentš.

Üldiselt esineb palatalisatsioon ka laen- ja võõrsõnades, nagu flanell, forell, kabinet, kandidaat, kanjon, katapult, kissell, klosett, kompass, kompott, kompress, kontroll, kross, matt, metall, operett, pastell, patrull, sett jne. Kui võõrsõnas on rõhk kaugemal esimesest silbist, palataliseerub see kaashäälik, mis järgneb rõhulisele vokaalile. Võõrsõnades pole aga palatalisatsiooni esinemine küllalt järjekindel. Kirjakeele häälendamist reguleerivates õigekeelsussõnaraamatutes on käidud selle põhimõtte järgi, et enam tuntud võõrsõnades lubada palatalisatsiooni, vähemtuntud sõnades seda aga mitte lubada. Nõnda ei registreerita palatalisatsi-

ooni sellistes sõnades, nagu fess, film, finess, indikatiiv, joll, koloss, seasioon jne. Keele kõnetraditsioonis on aga neiski sõnades sagedasti palataliseeritud konsonandid olemas. Kirjakeele hääldamine ei tunne palatalisatsiooniga siiski mitte kõigis vöör- ja rahvusvahelistes sõnades. Et eesti keele õigekirjutus ei märgi palatalisatsiooni, on selle hääldamises üldse enam kõikuvusi kui muudel juhtudel.

Eesti kirjakeele õige hääldamine eeldab, et palataliseeritud l-i ja s-i järel püsib j. Sõnad palju, naljakas, asju häälduvad õigesti kujul paļju, naļjakkas, aşju. Eesti keele murretes on aga j niisugustel juhtumitel kadunud ning järele on jäänud ainult gemineerunud palataliseeritud kaashäälik: paļlù, naļlakkas, aşsu.

Kaunis levinud on kõnekeeles ka sõnade külm, silm ja selge hääldamine palataliseeritud l'-iga, kuigi see siin pole põhjendatud ega õigekeelsus-sõnaraamatuis lubatud.

Palatalisatsioon on eesti keeles harilikult regressiivne, s.o. palataalsed häälikud i ja j mõjuvad palataliseerivalt selnevale kaashäälikule. Kõnekeeles võib kohta üksikjuhtumel ka progressiivset palatalisatsiooni, nagu sõnade muidu, teiste, paistab jm. kiirkõnelisel hääldamisel. Mainitud sõnu võidakse murdepäraselt hääldada muđu, teştè, paştàB.

H ä ä l i k u t e v ä l t u s .

30. Häälikute kvantiteediksk ehk vältusoks nimetatakse aega, mis kulub hääliku moodustamiseks. Hääliku kvantiteet oleneb kõigepealt kõnetempest, s.o. mida kiiremini kõneldakse, seda lühemad on kõik häälikud, seda vähem aega kulutatakse nende moodustamiseks. Kui kõnetempo on pikaldasem, on häälikudki pikemad. Seesugune häälikute pikkuse muutumine ei ole eesti keele seisukohalt eriti huvipakkuv, sest sellest muutumisest ei olene sõnade tähendus. Häälikute absoluutne kvantiteet tuleb foneetikas küsimusse üldse vaid siis, kui

kõrvutatakse eri keeli omavahel. Iga keele enese seisukohalt on aga väga oluline jälgida häälikute omavahelist **s u h - t e l i s t k v a n t i t e e t i .** Kõnes võivad häälikud väga mitmetel põhjustel esineda kas pikematena või lühematena. Eesti keeles ei avalda häälikute pikkusele märgatavat mõju dünaamiline rõhk, küll aga sõltub vokaalide kvantiteet mõnel määral sellest, kas nad esinevad kinnises või lahises silbis. Lahtise silbi vokaalid on kinnise silbi omadest natuke pikemad. Samuti on vokaalid heliliste konsonantide ees suhteliselt pikemad kui helitute konsonantide ees. Pikemas sõnas on kõik häälikud lühemad kui lühikeses sõnas või üksikult. Lauses pole aga kvantiteet enam absoluutne, vaid muutuv. Võib ju lauses hääldamine üldse alluda mitmesugustele muutustele. Kuidas absoluutne kvantiteet lauses muutub, see ei ole siiski meelevaldne. On olemas kindlad seadused, mille järgi üksiksõna kvantiteet võib lauses lüheneda. Eriti alid muutuma on ühesilbilised sõnad, nagu kas, mis, kes, et, või jne., kui nad liituvad foneetiliselt mõne teise sõnaga, s.o. kui tulevad esile prokliis ja enkliis. Üksiksõnana on neil ülipikk välde: kaä, miä, keä, eä, veä. Lauses lüheneb selliste sõnade kvantiteet tunduvalt: kas sa tuled? = kaä_sä_tulèD?, mis see on? = miä_sè_õn?, et see nii on = eä_sè_nî_õn jne. Sagedasti lühenevad kõnes ka postpositsioonid: kodu poole hääldub koDä_Bolè, teed mööda - têD_mõDä jne. Siia kuuluvad ka liitsõnad, kus teiseks osiseks on niisugune sõna, milles esineb pikk silp, eriti just pika vokaaliga silp. Liitsõnas lüheneb harilikult põhisõna pikk häälik lühikeseks või poolpikaks: maantee (= mânDe), kalamees (= kalàmés ehk kalamès), heinamaa (= heinama). Üksikjuhtudel võib liitsõnas lüheneda ka täiendsõna pikk vokaal, näiteks maailm (= ma.i.lm), seesama jt.

Suurel määral olenevad vokaali pikkus ja lühidus ka sellest, missugune asend on sõnal lauses, kas rõhuline või rõhutu.

Hoopis tähtsamad kui mainitud üldfoneetilised tegurid on eesti keeles need häälikute pikkussuhted, millest sõltub.

sõnade tähendus. Eesti keeles on need kvantiteedisuhted eriti keerulised. Eesti keelt nimetataksegi **k v a n t i t e e d i k e e l e k s**, sest peale lapi keele ei ole ühtki keelt, kus oleks kvantiteedisüsteem nõnda oluline, nagu ta on eesti keeles. Suuremas osas keelest on harilikult kvantiteedisuhted niisugused, et kõrvu võivad esineda lühike vokaal ja pikk konsonant või pikk vokaal ja lühike konsonant. Eesti keeles on aga kvantiteedi kombineerimise võimalused väga suured. Lühikesed, pikad ja ülipikad häälikud võivad omavahel õige mitmeti kombineeruda: kali = kali, kaali (omast.) = kâli, kaali (osast.) = kâli, kallis = kallia, kalli = kâlli; sine = sine, siinne = sîinne, sinna = siinna jne. (lähemalt vt. p. 35). Eesti keeles on kvantiteet täiesti fonoloogiline niihästi leksikaalselt kui ka morfoloogiliselt. Kuidas sõna leksikaalne tähendus oleneb kvantiteedist, seda osutavad näited, nagu sada ja saada, kott ja koot; loog, look ja lokk; kole ja kolle; ruutu ja ruttu, lauda (= lauða) ja lauda (= lauða) jne. Eesti keele kvantiteedi morfoloogilised ülesanded on üsna suured. On küllalt neid juhtumeid, kus sama hääliku kvantiteedi eri astmed võivad esineda morfeemi funktsioones, nagu omast. metsa (= meitsa) ja osast. metsa (= meitsa), omast. linna (= linnä) ja osast. linna (= linnä), omast. kaalu (= kâlu) ja osast. kaalu (= kâlu), omast. lauda (= lauða) ja osast. lauda (= lauða).

F o n o l o o g i l i s i pikkusi, nagu juba eespool näidatud, on eesti keeles kolm, millele vastavalt võib kõnel-
da lühikestest (kalu, kanu, kaBi), keskpikkadest (omast. kâ-
lù, kânnù, kâppi) ja ülipikkadest (osast. kâlu, kânnu, kâppi)
häälikutest, mis võimaldavad eristada tähenduselt erinevaid
sõnu või vorme. Häälikute **f o n e e t i l i s i** pikkus-
astmeid on aga keeles märksa rohkem. Neid on võimalik ekspe-
rimentaalfoneetiliselt mõõta ja vastavalt ka foneetilises
kirjas märkida.

Vokaalide vältus.

31. Vokaalide foneetilisest pikkusest ehk kestusest kõneldes võib eristada vähemalt viit pikkusjärku. Nimelt on peale lühikese, keskpika ja ülipika olemas veel lühikese ja keskpika vahepealne ehk poolpikk vokaal, samuti keskpika ja ülipika vahepealne ehk kolmveerandpikk vokaal. Sõnades, nagu kalu, sada, kagu, kaku, saadan jne. on teise silbi vokaal poolpikk: kalù, sadà, kaGù, kakkù, sàDàn. Teise silbi vokaal on tavaliselt ikka poolpikk, kui sõna esimene silp pole ülipikk. Poolpikk vokaal tuleb kuuldavale pikemaiski kui kahe silbilistes sõnades, näit. maDàlaD, maDàlale. Kuigi poolpikk vokaal on pikem harilikust, kuulub ta ikkagi lühikeste täishäälikute hulka. Kolmveerandpikk vokaal, olles kesk- ja ülipika vahepealne, esineb teatavates tingimustes, nimelt poolpikkade sulghäälikute, poolpikkade geminaatide ja poolpika s-i ees, näit. sõnades nagu seep, laat, kiita, kooki, saapad, seest, kuusk, mis tegelikult häälduvad kujul séèp, lât, kítta, kókki, sáppad, séést, kúsk. On avaldatud erinevaid arvamusi selle kohta, kas kolmveerandpikka vokaali pidada teise- või kolmandaväلتeliseks häälikuks. Eesti õigekeelsus-sõnaraamatud on pidanud kolmveerandpikka vokaali keskpikkade hulka kuuluvaks, mida toetab ka see asjaolu, et näiteks lâtta-tüüpi sõnades pikkuselt kandvaks häälikuks on klusil, mitte aga sellele eelnev vokaal.

Esti keele täishäälikute väldete puhul tuleb tähele panna järgmist. Eesti kirjakeeles võivad esimeses silbis esineda lühikesed, kesppikad ja ülipikad ehk esimese, teise ja kolmanda väلتe täishäälikud. Lühikesed täishäälikud esinevad juhtudel, nagu kala, kalda, kallama, katma, keda, kelle, kelder, kett; sina, sind, sinna, sikk; kole, kolle, koldesse, kott; tuli, tuld, tulle, tukk, tusk; kõla, kõlvatu, jõkke, põksuma; hàda, háll, hásti, hátta; kõha, kõnn, kõrt; süda, sünk, süttima. Olenevalt naabruses olevaist konsonantidest võib lühike vokaal olla mõnevõrra pikem või lühem, mida aga ei kõneleja ega kuulaja ei taju.

Küll aga võib afekti või murdelise esinemuse mõjul mõnikord kuulda väärvorme, kus esimese silbi lühike vokaal on muutunud pikaks, nagu piigistama, määlestus, aavaldama õigete pigistama, määlestus, avaldama asemel (vrd. p. 86). Mõnes sõnas on pikk vokaal saanud kirja-keelseksi, nagu sõnas ialgi, mis veel mõõdunud sajan-dil esines kujul salgi. Eesti keelele pole aga üldiselt omane see nähtus, et rõhulist lühikest silpi venitatakse. Seega pole kirjakeeles õige venepärane pikk vokaal sõna-des nagu priisma, dogma, proofil, sotsialism õigete prisma, dogma, profiil, sotsialism asemel. Ebaeestipära-seks tuleb pidada ka rõhulise lühikese silbi venitamist afekteeritud hääldamise puhul, näiteks kui tule ära ase-mel öeldakse tuule äära. Eesti keel eeldab niisugusel kerral sõna teise silbi vokaali venitamist, mitte aga esimese oma.

Kesk- ja ülipikkade täishäälikute eristamiseks kirjas puuduvad eesti kirjakeeles võimalused, sest nii kesk- kui ülipikki vokaale märgitakse kahe tähega, kahekordse vokaali-märgiga. Sõnade hääldamisel teeme aga selget vahet kesk- ja ülipikkade vokaalide vahel. K e s k p i k a d ehk teise välte vokaalid esinevad näiteks sõnades, nagu saada (pakk), paadi, kaardi; keele, peedi, keeksi; silli, kiigun, riistad; keolid, roobi, rooste (nim.); kuuri (uks), kuudi, kuuse; põõnad, mõõga, rõõsa; käärid, täägi, läätsed; nõõrid, sõõgi, sõõstab; saavutama, keerutab, viilukas, õõtsutab jne. Samuti on ka üü teises vältes sõnades, kus seda ei hääldata difton-gina, nagu müürid, müügi, rüüstata.

Ü l i p i k a d ehk kolmanda välte häälikud esinevad aga sõnades, nagu saama, keeli, silli, kooli, (läks) kuuri, (seda) põõna, kääre, (otsin) nõõri, (vastu) müüri, saabuma, heolimata, luusima, loomadele. Juhtudel, kus pikale vokaali-le järgneb heliline konsonant, vaheldub tavaliselt keskpikk vokaal ülipikaga, nagu (celle) saani: (seda) saani (-sāni : sāni), keele : keeli (-kēlè : kēli), loomad : loomi (lōmàd : lōmi), toores : toored (tōrès : tōred). Kui aga pikale vo-

kaalile järgneb klusiil või g, siis ei esine vaheldus nii-
võrd vokaalis kui sellele järgnevas klusiilis või g-is, na-
gu saabas: saapad (-säBäs : säppad), nooda : noota (-nõDä :
: nõtta), lõõgi : lõõki (-lõGì : lõkki), laastud : laaste
(-läštud : läste). Neil juhtudel on vokaal tugevas astmes
kolmveerandpikk.

Kesk- ja ülipikk vokaal ehk teise- ja kolmandavärteline
vokaal võivad omavahel olla opositsioonis. Opositsioon on
kas leksikaalne või morfoloogiline. Leksikaalne kvantita-
tiivne opositsioon esineb juhtudel, nagu kaasa 'abikaasa'
ja kaasa 'ühes', liiga 'liit' ja liiga (suur), teele ja
(läks) teele, soone (ummistus) ja soone (maapind), joodi
(tinktuur) ja joodi (kohvi), söödi (peal) ja söödi (leiba),
sööma (aeg) ja sööma. Palju tavalisem on morfoloogiline opo-
sitsioon juhtudel, nagu klaasi (tükk) : (seda) klaasi, kooli
(õu) : (läks) kooli, võrras (mees) : võrras (kohas). Eesti
keeles on teise- ja kolmandavärtelise hääliku vaheldus pea-
miselt morfoloogiliste ülesannetega ning teise ja kolmanda
välte häälikute range eristamine väga oluline.

Võrrasõnades esinevad samad kesk- ja ülipika vokaali va-
helised suhted, mis on omased algupärasele sõnavarale ning
laensõnadele. Eesti keeles on järgsilpide vokaalid üldiselt
lühikesed. Võrrasõnades võib järgsilpides esineda ka pikki
vokaale, millel on tavaliselt sõna pearõhk, kuid võib olla
ka kaarõhk. Helitu konsonandi ees on harilikult algupäran-
di pikk vokaal säilinud ning see kirjutatakse kahe tähega.
Vastavalt eesti keele astmevahelduse nõuetele võib see vo-
kaal olla nõrgas astmes keskpikk, tugevas astmes aga kolm-
veerandpikk või ülipikk, sõltumatult pearõhust, näit. patri-
loodi : patriooti, autoriteedi : autoriteeti, virtuocsi
(kontsert) : (seda) virtuocsi, samuti apteegi : apteeki,
(selle) filoloogi : (seda) filoloogi, šokolaadi (karp) :
: (sõn) šokolaadi. Helilise konsonandi ees aga hääldatakse
vokaal pikalt ning kirjutatakse kahe tähega järjekindlalt
siis, kui pika vokaaliga silp on pearõhuline. Selline pea-
rõhulise silbi pikk vokaal esineb harilikus vahelduses: ga-
raaš : garaaši, galvaniseerima : galvaniseerin, stukatuu-

riga : (seda) stukatööri, mineraalid : mineraale, militsionääri (ülesanne) : (ootan) militsionääri. Kui aga helilise konsonandi ees olev vokaal ei ole paarõhuline, siis võib see-
sugune kaasrõhuline silp olla kas pika või lühikese vokaali-
ga (lähemalt selle kohta vt. ortograafia, p. 86), marodöör,
kuid inventar, materjal, tribunal. Kui vokaal sellises kaas-
rõhulises silbis on pikk, siis esineb see tavalises vaheldu-
ses: agronoomi (kutse) : (noort) agronoomi, hipodroomil :
: (enne) hipodroomi, (selle) genitiivi : (seda) genitiivi.

Võõrsõnades on tegelikult see sõnaosa väljaspool eesti keele kvantiteedisuhete omapärast vaheldust, mis on enne pikka vokaali. Ühesilbilistes sõnades on seega muidugi ka samad pikkussuhted, mis esinevad meie algupärastes sõnades: khaani (riik) : (seda) khaani, kloori (abil) : (vajan) kloori, skääri (taga) : (enne) skääri, (ühe) stroofi : (kaks) stroofi.

Nendes võõrsõnades, millel on säilinud lõppvokaal, esi-
neb üksnes keskpikk vokaal; näit. lüüra, liiga, laama, eera,
floora, suulu, taara, saaga, juuni, juuli, teema, draama jt.
Sama nähtust võib kohata ka isikunimedes, näit. Liisa, Juu-
la, Teele, Maali, Maara, Leena.

Et eesti keele õigekirjutus ei tee vahet teise- ja kol-
mandavärtelise vokaali märkimises, on kõnekeele häälduses mõ-
ningaid kõikuvusi väldete ühtlases tarvitamises. Kolmanda-
värteliste maale (=māle), tööle (=tõle) asemel võidakse hääldada teisevärteliselt maale (=mälè), tööle (=tõlè). Õige-
keelsuslikult õigeks tunnistatud kolmandavärteliste sõnade taaler (=tāler), maaler (=māler), traaler (=trāler) jne. asemel tarvitatakse murdeti ka teisevärteliselt tālèr, mā-
lèr, trālèr.

Omaette küsimuseks on, kuidas tuleb hääldada selliseid ühesilbilisi sõnu, nagu ma, mu, sa, su, ta, me, te, nad, ja, ju, ka. Peab märkima, et üldiselt neid sõnu hääldatakse lühikese vokaaliga, nii nagu neid kirjakeeles märgitakse. Tavaliselt tarvitatakse neid sõnu lauses rõhutus asendis ja sel korral neid tulebki hääldada lühidalt, näit. lausetes

mis sa teed, kas ta tuleb, mis te soovite, kus nad on. Nende sõnade vokaalide lühidus ilmneb teravalt sel korral, kui neid võrrelda vastavate pika vokaaliga sõnadega, nagu lausetes ma olen maa peal, sa ei saa minna, te lähete üle tee, su suu on väike, mu sõpru ei huvita muu jne. Rõhutamise korral tarvitatakse asesõnadest harilikult pikemaid vorme, nagu mina, minu jne. Üksikjuhtudel võivad esineda need sõnad ka pika vokaaliga, näit. metsa läksin ma (=mä) ja metsa läksid sa (=sä) ja metsa läksid kaks karujahimeest kä (=ka).

Murdeti võib mõnedes siia kuuluvates sõnades esineda siiski ka pikk vokaal. Nii tarvitatakse saartel ja läänemurde aladelgi mu, su asemel mo, so (samuti ka mulle, sulle asemel mölè, sölè jne.). Murretes, kus pikk a on diftongistunud, esineb ka asemel koa, mis viitab selle sõna varasemale pikale vokaalile (vrd. kaag, kaasa), kuid tänapäeva kirjakeeles on a ka selles sõnas üldiselt lühenenud.

J ä r g s i l p i d e vokaal on eesti algupärasest sõnavaras ja vanades laensõnades üldiselt lühike. Nagu eespool märgitud, pole järgsilbi lühike vokaal alati ühesuguse foneetilise pikkusega. Kui esimene silp on ülipikk, on teise silbi vokaal lühike: kálu '(seda) kaalu', túlDe 'tuulde', máDlema 'maadlema'. Kui aga esimene silp on lühike või keskpikk, siis on harilikult teise silbi vokaal poolpikk: kalá 'kala', tulèn 'tulen'. Erandlikult on teise silbi vokaal pikk mõningates interjektsioonides ja neist tuletatud sõnades, näit. ahaa (=ahá), ehee, hurjee, ohoo, toho, hootama.

Võõrsõnades muidugi võib esineda pikk vokaal järgsilpides, kuid kui võõrsõnad kodunevad keeles ja rõhk kandub esimesele silbile, siis võivad helilise hääliku ees pikad vokaalid ka lüheneda, nagu sellele on juba eespool tähelepanu juhitud. Võrreldagu selleks sõnu, nagu materiaalne, kuid materjal, alkohoolne, kuid alkohol, muhameedlane ja muhamedi (usk) jt. Rida sõnu olid varem tarvitusel pika, nüüd aga lühikese vokaaliga, näit. apelsin, eksemplar, juubilar, kardi-

nal, komandör, sekretär (1918. a. fikseeriti nende sõnade viimases silbis pikk vokaal). Seesugune järgsilbi vokaali lühenemine toimub ka tänapäeva keeles. Selle näiteks võib olla sõna brigadir, millest varemalt tarvitati vormi briga-diir. Terves reas sõnades on aga seoses rõhu siirdumisega mitte ainult lühenenud järgsilbi vokaal, vaid ühtlasi pikenenud ka esimese silbi täishäälik, näit. sõnades meetod, koolera, ookean, muuseum jne. See rahvakeelele omane tendents avaldub ka tänapäeva kirjakeeles, näiteks oleme hakanud tarvitama endiste kvartaal, hektaar, arter, tsükloon asemel vorme kvartal, hektar, arter, tsüklon. Üksikjuhtudel muidugi võib märkida ka vastupidiseid juhtumeid (näit. husaar pro husar, tapeet pro tapet), kuid neid ei saa pidada eesti keelele iseloomulikeks.

Lõuna-estli murretele omastest nähtustest pikkade vokaalide vahelduse alal tuleks veelkordselt esile tõsta seda, et ülipikad e, o, õ on siin moodustatud tunduvalt kõrgemalt kui keskpikad, nii et nõrga astme ē, ō, ȭ-le tugevas astmes vastavad kas ê, ô, ô̄ või koguni î, û, û̄, näit. mēlen 'meeles' : mêl e. mîl 'meel', kōlin 'koolis' : kôl e. kûl, lõme 'lõõme' : lômä e. lûmä 'lõõmä', mis-sugune nähtus osineb ka sel korral, kui pikale vokaalile järgneb vahelduv klusiil, näit. lõgi 'lõõgi' : lõk e. lûk 'lõõk'.

Diftongide vältus.

32. D i f t o n g i d e välde sõltub diftongi järelkomponendi vältest. Kui diftongi teine osis on kolmandavälte-line, siis kõneldakse pikast diftongist, näit. osast. lauu (=lauu), leiba (=leiba), koera (=koera). Kui aga diftongi järelkomponent on lühike, siis on tegemist lühikese diftongiga, näit. osast. lauu (=laulu), leiva (=leiva), koera (=keera). Esineb aga ka kolmas diftongide kvantiteedi juhtum, mis tuleb esile samuti poolpikkade sulghäälikute, poolpika

s-i ja s+sulghääliku ees: paik, koit, lauta, luike, kauss, poissi, vaistlik (=paik, koit, lautta, luikke, kauš, poissi, vaistlik). See diftong, mida nimetatakse poolpikaks diftongiks, on lähem lühikesele kui pikale diftongile, mistõttu selliseid diftonge arvatakse lühikeste diftongide piirkonda kuuluvaiks. Fonoloogiliselt on ülipika järelkomponendiga diftong kolmandavärteline, lühike ja poolpikk diftong aga teisevärtelised.

Vältussuhete poolest on eesti keeles kaheksaguseid diftonge. Need diftongid, mis on tekkinud laadivahelduse tulemusena, ning mõned muudki ei allu vältevaheldusele. Nad on alati kolmandavärtelised, nagu sõnades teadma : tean, toad, lõad, sõandama, mäed, sõed, vaos, leos, käod. Muudes diftongides tuleb esile vältevaheldus, nimelt võivad nad olla kas kolmanda- või teisevärtelised: taim : taime (=taim : taime), lained : laine (=lained : lainè), leib : leivad (=leib : leivàd), loid : loiu (=loid : loiju), kuiv : kuivad (=kuiv : kuivàd), räim : räimed (=räim : räimèd), sõir : sõira (=seir : seirà), tõinama : tõinata (=tõinama : tõinata), laulda : laula (=laulda : laulà), kiusab : kiusata (=kiusab : kiusaŕta), lõunad : lõuna (leunad : leunà), laev : laevas (=laev : laevàs), koer : koerad (=koer : koeràd), nõeluma : nõelub (=neeluma : neelub). Samasugused suhted on ka võõrsõnades, kus diftong on kaugemal sõna sees rõhulises asendis: nim. ruberoid : omast. ruberoidi (=ruberoid : ruberoiDi), lunoid : lunoidi (=lunoid : lunoidi).¹ Kui diftongile järgneb pikk sulghäälik või pikk sisihäälik, ei ole vahelduvaks häälikuks mitte niivõrd diftong, kui sellele järgnev konsonant: laip : laiba (=laip : laiba), koit : koidu (=koit : koitu), lõikan : lõigata (=leikkan : leiGatta), säuksuma : säuksub (=säuksuma : säuksüb), kauss : kausi (kauš : kausi) jne.

Eesti murretes võib olla mõnevõrra teistsuguseid kvantiteedisuhteid kui kirjakeeles. Nii puudub kirde-ees-

¹ Algupärasest sõnavaras esinevate järgsilpide vältusel, näit. sõnades nagu lambaid, tugevais jne. ei ole fonemaatilist väärtust.

ti rannikumurdes kirjakeelele omane vältevaheldus, mistõttu siin nii omastavas kui ka osastavas esineb kolmveerandpikk täishäälik ja poolpikk diftong, näit. kaalud : : (seda) kaalu (=kālud : kálu), (selle) laulu: (seda) laulu (laülù : laulu).

Tähelepanu tuleb juhtida ka sellele, et murdeti tugeva astme diftongi järelkomponent nõrga astme vormides kas assimileerub diftongi esikomponendiga või madaldub, näit. saun : saõnà e. sànà 'saun : sauna', sein : sènà 'sein : seinä'.

Konsonantide vältus.

33. K o n s o n a n t i d e vältusest kõneldes tuleb silmas pidada konsonantide asendit sõnas ja seost teiste häälikutega. Nagu juba eespool märgitud, on sõnaalgulised konsonandid alati lühikesed. Sõna sees olevatest konsonantidest nõuavad erilist tähelepanu esimese ja teise silbi piiril olevad kaashäälikud, sest need võivad vahelduda ja nende vältest sõltub sõna tähendus ja vorm. Sõna lõpus võivad olla samuti mitmesuguse vältusega häälikud.

Mis puutub konsonantide seosesse teiste häälikutega, siis siin võib ühelt poolt kõnelda konsonantidest, mis esinevad kas vokaalide vahel või sõna lõpus, ja teiselt poolt konsonantühenditest.

Samuti kui vokaalid võivad ka konsonandid olla fonoloogiliselt kolmes eri vältes: lühikesed (linà 'lina', kaGu 'kagu'), keskpikad (linnàD 'linnad', pikkà 'pika') ja üli- pikad (osast. linna 'linna', kakku 'kakku').

Lühike üksikkonsonant esineb sõna sees vokaalide vahel, näit. tuba, pada, viga, vile, pori, kama, muna, vesi, maha, kivi, oja; seebiga, kiigele, paunaga, pimedale, habemeajaja.

Et murdeti esineb kõikuvusi lühikese ja keskpika tüvekonsonandi tarvitamisel, siis eksitakse mõnikord näiteks sõnade nagu seni, kuni, emis, talitama jne. tarvitamisel (lähemalt selle kohta vt. ortograafia peatükis, p. 90).

Pikad konsonandid vokaalide vahel saavad esineda ainult

geminaatide näol. Geminaatideks nimetatakse selliseid pikki konsonante, mis jaguvad kahte eri silpi. Nende puhul saab hästi kuulda kõiki moodustusosiseid, nimelt implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni. Kuigi need osised on olemas ka lühikestel häälikutel (näit. b, d, g, l, m, n jt.), on lühikeste konsonantide oklusioon nii lühike, et ei suudeta üksikuid osiseid kuuldeliselt eristada. Pikkade konsonantide (k, kk, ll, mm jt.) puhul on aga oklusioon niivõrd suure vältusega, et see nagu lahutab konsonandid kahte eri silpi, kusjuures keskpika hääliku puhul on geminaadi kestus lühem, ülipika puhul aga pikem. Geminaatidena võivad esineda kõik eesti keele konsonandid peale jj-i (majja hääldatakse maija), samuti võõrkonsonandid f ja š.

Foneetiliselt võib eristada eesti helitutel geminaatkonsonantidel kolmesugust pikkust. Keskpikad konsonandid esinevad vokaalide vahel lühikeste geminaatide n a a t i d e n a , mis kirjakeeles märgitakse kas ühe või kahe tähega. Nii on keskpikad konsonandid näiteks sõnades kapi (foneetiliselt: kappi), riputama (=ripputama), katte (=kattè), auto (=auttò), vakka (=vakkà), šefi (=šeffi), seifis (=seiffis), duši (=dušši), samuti aga ka sõnades kassi (=kašši), tsehhi (=tsehhi), kallis (=kallis), narri (=narri), kammin (=kammin), manna (=mannà), linna (=linnà), livviku /keel/ (=livviku). Selliste keskpikkade konsonantide puhul on küll kergesti tajutav hääliku geminaatsus, kuid hääldamisel ei saa konsonandil kauemini peatuda, ilma et tekiks ülipikka häälikut. Sellepärast nimetataksegi selliseid geminaatide lühikesteks geminaatideks (foneetilises kirjas kk, nn jne.).

Ülipikad konsonandid esinevad vokaalide vahel aga pikkade geminaatide n a ja neid märgitakse kirjas alati kahe tähega. Nende hääldamise puhul geminaadi oklusioon on pikk, sellel saab peatuda, seda saab isegi venitada hääldada, ilma et sõna tähenduse mõistmine selle all kannataks. Seesugused ülipikad konsonandid esinevad näiteks sõnades kappi (=kappi), koppel (=koppel), katte (=kattè), vakka (=vakkà), nukker (=nukker), šeffi (=šeffi),

dušši (=dušši), kassi (=kašši), tsehhi (=tsehhi), kallid (=kallid), narri (=narri), kammima (=kammima), linna (=linna), kavva (=kavva). Neid konsonante nimetatakse pikkadeks geminaatideks (foneetilises kirjas kk, nn jne.).

Foneetiliselt on peale lühikeste ja pikkade geminaatide olemas veel poolpikad geminaadid, mis esinevad esimese pika silbi järel, näiteks seepi (=sēppi), saata (=sätta), muutuma (=müttuma), luuki (=lúkki), vaipa (=vaippa), laita (=laitta), loiku (=loikku), stroofi (=stróffi), seifi (=seiffi), plüüsi (=plüšši), aga samuti ka luusse (=lússe), poissi (=poissi). Üldiselt esineb seesugune poolpikk geminaat ainult helitutest konsonantidest.¹ Et poolpikad geminaadid oma kvantiteedilt on lähedased pikadele geminaatidele ja nad õieti ainult seetõttu on veidi lähemad, et nende ees on pikk silp, siis kuuluvad ka seesugused poolpikad geminaadid ülipikkade konsonantide hulka. Foneoloogiliselt märgivad seega lühikesed geminaadid keskpikka ehk teise välte häälikut, pikad ja poolpikad geminaadid aga ülipikka ehk kolmanda välte häälikut.

Nagu eelmistest näidetest selgub, alluvad esimese ja teise silbi piiril olevad geminaadid astmevaheldusele, näit. kepi : keppi (=keppi : keppi), toobi : toopi (=tōbi : tōppi), kella : kella (=kellä : kella) (lähemalt vt. astmevaheldust). Kaugemal sõnas esineb geminaatkonsonante piiratult. Ülipikkadest geminaatidest esineb algupärase sõnavara järgsilpides ainult kk, näit. (seda) aednikku (=aèdnikku), rahulikku (=rahulikku), korralikkus (=korralikkus). Võõrasõnades võivad esineda siiski ka teised ülipikad geminaadid, näit. kabinetti (=kaBinetti), piiskoppi (=piiskoppi), tšaardašši (tšarDašši). Keskpikad klusiilid esinevad juhtudel, nagu aednikud (=aèdnikkuD), rahulikud (=rahulikkuD), viljakas (=viljakkas),

¹ Üksikjuhtudel võib ju mõnedes liidete varal tuletatud sõnades esineda pika vokaali järel ka heliline konsonant, näit. sinne, itaallane, kuid nendel kordadel langeb kvantiteedi raskus enam vokaalile (= sinne, itállane).

linnuke (=linnukke), otsatu (=õtsattu), tegemata (=teGemat-ta), paratamatus (=paratamatus), kirjutatakse (=kirjutat-takse), tükati (=tükkatti), kerepalt (=kereppalt) 'kärmosti, nobedalt'. Geminaatidest võivad esineda järgsilpides ka ss ja nn: pimedasse (=pimeDaasse), keldrisse (=keldriisse), kuninganna (=kuni9Ganna), lauljanna (=lauljanna). Seesee liidete tarvitamisega (näit. rüütellik), samuti võõrsõnades võib muidugi järgsilpides esineda teisigi geminaatkonsonante, näit. anfibrakhi, telegrammi, portugallane, suveräänne, kuid tänapäeva eesti keelele pole üldiselt omane heliliste geminaatkonsonantide esinemine järgsilpides. Kui meil esineb murretes ja varemalt esines kirjakeeleski vorme, nagu paremalle, kükakille, ahvatella, käsitelles jne., siis tänapäeva kirjakeelest on nad kadunud.

Sõnalõpuline üksikkonsonant võib olla mitmesuguse vältusega. Ühesilbilistes sõnades võib see olla nii lühike kui pikk, näit. leib (=leib), laip (=laip), lepp (=lep), liin (=lîn), linn (lîn).

Sõnalõpulise kaashääliku pikkuse ühesilbilise sõna esimeses silbis oleneb eelneva vokaali pikkusest ning konsonandi enese iseloomust. Kui esimeses silbis on lühike vokaal, on sellele järgnev konsonant ülipikk, mida kirjutatakse kahe tähega: šeff, bluff, riff; šahh, tseh, tšehh; kakk, sukk, frakk, tšekk; tall, sell, kull, drill; lõmm, kamm, džemm, gramm; vinn, pann; sepp, lapp, gripp; vurr, narr, (öö)sorr; uss, toss, buss, džäss; dušš, tušš; rutt, kott, dzott. Üksnes murdeti võib esineda ka õvv 'õu', savv 'savi'. Neis võõrsõnades, kus sõna esimene silp pole pearõhuline, vaid pearõhk on lõppsilbil, on samad häälikulised suhted: širaff, epohh, sünekõhh, šašlõkk, flanell, duell, akvarell, programm, antenn, akõnn, galepp, katarr, finess, albatross, guljašš, mulatt, šoržett jne.

On olemas rida sõnu, peamiselt asesõnu ja interjektsioone, kus häälduses on ülipikk konsonant, kui asjaomane sõna on lauses rõhulises asendis, kuid kui vastav sõna on lauses rõhutuse asendis, võib konsonant olla ka lühem. Neis sõ-

nades kirjutatakse pikana hääldatud konsonant ikka ühe tähega: kel, mil, sel, sul, tal, tol; man, on; kas, kes, las 'lase', mis, mus 'minus', ses, sus 'sinus', tas 'temas', tos 'tolles', et; jah, kah, noh, oh; säh, aitäh.

Mõned eespool mainitud erandlikult kirjutatavatest sõnadest esinevad tavaliselt ikka rõhutus asendis ja nende puhul võib kõnelda lühikesest lõpphäälikust. Selliste sõnadena tuleks märkida sõnu kas ja las, milledest esimene on küsiva lause (kas ta tuleb = kaš-tà tuleB) ja teine soovi väljendava lause (las ta läheb = laš-tà lähèB) alguses, kumbki omaette üksiksõnadena peaaegu ei esinegi. Seda konsonandi lühidust on märkinud neis sõnades ka mõned meie õigekeelsus-sõnaraamatud.

Kui e s i m e s e s silbis on p i k k v o - k a a l v õ i d i f t o n g , siis võib järgnev konsonant olla kas lühike või pikk.

Helilised konsonandid esimese silbi lõpus on pika vokaalainese järel ikka lühikesed: maal, sool, huul, seal, tael, aul, vokaal; loom, sõõm, kuum, kaim, lõim, räim, daam, aroom; saan, soon, mõõn, saun, hein, kommuun; noor, säär, küür, koer, kaur, kommunaar; loož, etaaž; kraav, liiv, lõõv, vaev, kuiv, lõiv, statiiv jne.

Sulghäälikud esimese silbi järel võivad olla kas lühikesed või pikad. Lühike on näiteks sulghäälik sõnades haab, (ta) teeb, tiib, kuub, (ta) sõõb, leib, koib, kaob, näeb, loeb; saad, (sa) tood, reed, riid, puud, nüüd, laid, leid, hoid, päid, õid, haud, pead; saag, liig, roog, lõõg, peig, tõug, haug, poeg jne.

Pikk sulghäälik märgitakse kirjakeeles esimese silbi pika vokaalainese järel küll ühe tähega, kuid tegelikult märgib see ülipikka häälikut (foneetilises kirjas märgitakse poolpika p, t, k-ga), näit. staap, seep, trip, toop, kuup, võõp, nõõp, küüp '(sule)karp', vaip, kaup; saat, peet, riit, noot, ruut, vääst, sõõst, kuust, mait, kleit, koit, puit, võit, süit; leek, liik, jook, puuk, mõõk, rääk, sõök, püük, paik, seik, loik, luik, kõik, auk, rõuk.

Neis rahvusvahelistes ja võõrsõnades, kus rõhk on lõppsilbil, on viimases silbis samad klusiilide pikkussuhted: kloaak, periskoop, delegaat, bakeliit, fabrikaat ja dema-
goog, amööb, fassaad, miljööd.

Samuti kui p, t, k on ka võõr- ja rahvusvaheliste sõnade lõpus esinevad f ja ʃ ülipikad, näit. stroof (=stró^of), kaliif (=kalíⁱ.f), telegraaf (=telegrá^af), seif (=seif), plüüs (=plü^üs).

Sisihäälik g pika vokaali ja diftongi järel võib samuti olla niihästi lühike kui pikk: taas (=tá^as), sees, viis, koos, õös, lääs, tööös, lüüs, aus (=au^us), pais, käis, õis, peos, täis, toas jne., kuid ka kiiss (=kiⁱs), kauss (=kau^us), poiss, kaiss, gneiss.

J ä r g s i l p i d e lõpus olev konsonant on üldiselt lühike, näit. madal, küünal, ilusam, album, sirin, te-
lefon, sõber, ankur, tugev, paranev, valus, seitsmes, kir-
jutus. Sulghäälikud sõna lõpus võivad olla nii lühikesed kui pikad, näiteks tuleb, kirjutab, seinad, parandad, kole-
daid, pedagoog, kuid ka rätsep (=rät^esep), kerep 'kärmas, nobe', vikat (=vikⁱkat), kurat, lagedat (=laGeDat), tulek (=tulek); õnnelik (=õnnelik); piiskop, kotlet (=kotlet), kabinet (=kaBinet), kompvek (=kompvek). Osa tugeva klusiiliga sõnu on astmevahelduseta, osa astmevahelduslikud (vt. astmevaheldus, p. 54). Astmevahelduslike sõnade lõpus olevat vahelduvat klusiili tuleb pidada ülipikaka, sest aed-
nik, kotlet-tüüpi sõnade osastavas on samuti ülipikk klusiil (aednikku, kotletti).

Sõna lõpus ei esine j-i. Lühike h esineb ainult võõrsõnades (fellah) ja murdeis (Setu hameh 'särk', hõneh 'hoo-
ne').

Konsonantühendite vältus.

34. Konsonantühendid võivad eesti keeles esineda nii sõna alguses, keskel kui lõpus. Sõnaalgulised konsonantühendid ei vaja välte seisukohalt lähemat vaatlust, sest nende välde ei muutu (vt. p. 28). Küll aga nõuavad lähemat vaat-

lust esimese ja teise silbi piiril olevad konsonantühendid.

K a h e s t konsonandist koosneva ühendi välde sõltub selle osiste välistest. Kui konsonantühendi mõlemad osised on lühikesed, on konsonantühend keskpikk, on aga konsonantühendi üks komponentidest kolmandavärteline, siis on ka kogu konsonantühend ülipikk. Seega on konsonantühendi välde mõnel määral paralleelne diftongi vältega, erinevuseks on aga see, et konsonantühendi puhul võib nii esimene kui teine osis vahelduda. Et konsonantühendi välteid lähemalt vaadeldakse astmevahelduse puhul, siis olgu siin esile tõstetud ainult vahelduse põhitüübid.

Konsonantühendi e s i m e n e komponent vaheldub

- a) helitute konsonantide ühendites: mustad : musti (=muštàD : mušti), otsad : otsea (=õtsàD : õtsa), lapsel : lapsi (=lapsël : lapsi), paksul : paksudel (=paksul : paksudel), katkub : katkuma (=katkùB : katkuma) jt.;
- b) heliliste konsonantide ühendites: silmad : silmi (=silmaD : silmi), kõrval : kõrva (=kõrväl : kõrva), pilved : pilvi (=pilvèD : pilvi), virnad : virna (=virnaD : virna) jt.;
- c) helitu ja helilise konsonandi ühendites: kasvu (poolest) : (suurt)kasvu (=kašvù : kašvu), käsnad : käsni (=käšnàD : käsni), lehmäl : lehmadel (=lehmäl : lehmaDel); ladva : latva (=ladvâ : latva), vigla : vikla (=viglâ : vikla), lupja : lupja (=lupjâ : lupja) jt.;
- d) helilise ja helitu konsonandi ühendites: kingad : kingi (=kiŋGàD : kiŋGi), gildid : gildide (kiildid : kiildide), bardid : barde, võrsed : võrsete jt.

Konsonantühendi t e i n e komponent vaheldub

- a) helilise konsonandi ja klusiili ühendites: nurga : nurka (=nurGâ : nurka), malga : malka (=malGâ : malka), pildi : pilti (=pildi : piltti), sirbi : sirpi (=sirBi : sirppi);
- b) helilise konsonandi ja helitu spirandi ühendites: valsi : valssi (=valsi : valssi), varsa : varssa (=varša : varssa); avansi : avanssi (=ava.nsi : ava.nssi); samuti parhi : parhi (=parhi : parhhi), monarhi : monarhi (=me-

na.řhi : mona.rhhi), lümfi : lümfi (= lümfí : lümffi),
punši : punši (= punši : punši).

Nagu näidetest selgub, on sel korral, kui konsonant-ühendi teine komponent vaheldub, tegemist tugevas astmes geminaatkonsonandiga.

K o l m e konsonandi ühenditest tuleb esile tõsta neid, mille keskmiseks konsonandiks on astmevahelduslik klusiil või s, nagu kempsu : kompsu (= kompsu : kompsu), kantsid : kantside (= kañtsid : kañtside), virtsa : virtsa (= virtsa : virtsa), konksud : konkse (= koqksud : koqkse), vorstid : vorste (= vorstid : vorste), kirstuga : kirstude (kirštuGa : kirštuDe) jt. Nende puhul nõrga astme kolme konsonandi ühend koosneb lühikestest konsonantidest ja kogu konsonant-ühendit võib pidada teisevälteliseks, tugeva astme vormides on aga klusiil või s ülipikk ja seega ka kogu konsonantühend kolmandavälteline.

Maidugi ei tarvitse kolme konsonandi ühendi puhul alati olla ülipikake häälikuks keskmine konsonant, vaid selleks võib olla ka esimene, näiteks sõnades nahkne (= nahkne), tuhkjas (= tuhkjas), vangla (= vaqGla), kastma (= kastma), andnud (= andnud), (kolme) kerdne (= korDne) jt. Viimane konsonant kolme konsonandi ühendis en lühike: seitsme (= seitsme), lõksti (= lõksti), lõksti (= lõksti).

N e l j a konsonandi ühendis on üldiselt teine konsonant ülipikk ja seega kogu konsonantühend kolmandavälteline, näit. plärtati (= plärtati), kõrtsmik (= kertsmik), vintske (= vintske).

J ä r g s i l p i d e s esinevad eesti keeles harilikult ainult teisevältelised kahe konsonandi üendid, mis ei allu astmevaheldusele ja mille välte määramine ei ole oluline, näit. valitsema, jalutlema, purustama, põrandal, karaski, avaldama jne. Erandiks on lm-ühend, milles võib esineda teise- ja kolmandavältelise ühendi vaheldus, näit, kujutelmad : kujutelmi (= kujüttelmad : kujüttelmi), samuti nd-ühend kond-liitelistes sõnades (perekondi = pereGonDi). Kolme konsonandi ühend järgsilpides esineb harva, näit. mõtisklema, püherdlema.

Sõnalõpuline konsonantühend ühesilbilistes sõnades lühikese vokaali järel on alati kolmandas vältes. Konsonantühendi kolmandavältiliseks osiseks kahe konsonandi ühendis võib olla nii esimene kui ka teine konsonant, näit. must (=mu^st), laps (=la^sp), silm (=si^lm), lehm (=le^hM); nurk (=nu^rk), pilt (=pi^lt), valss (=va^ls). Mõnikord sõltub sellest sõna tähendus, kas kolmandavältiline on konsonantühendi esimene või teine osis, näit. vars (=va^rs) ja varss (va^rs), hirs (=hi^rs) ja hirss (=hi^rs), särg (=sä^rG) ja särk (=sä^rk), kurg (=ku^rG) ja kurk (=ku^rk), sälg (=sä^lG) ja sälk (=sä^lk) jt.

Sõna lõpus võib olla ka kolme konsonandi ühend. Ülipikaks konsonandiks on sel puhul tavaliselt keskmine häälik, kuid võõrsõnades võib olla ka esimene, näit. kolks (=kol^ks), komps (=kom^ps), konts (=kon^ts), kalts (=kal^ts), lörts (=lör^ts), järsk (=jä^rs^k), frentš (=fren^tš), aga tekst (=tek^st), tšuktš (=tšuk^tš).

Pika vokaali ja diftongi järel olev konsonantühend on enamikul juhtudel teisevältiline, näit. sõnades peerg (=pê^rG), keeld (=kê^lD), laeng (=lae^ŋG), soend (=soeⁿD), loeng, soeng, loend, maanduma, küündima, loendama, võimlema jt.; kolmandavältiline aga sõnades nagu peats (=pea^ts), kriips (=kri^ps), laast (=lä^at) jt.

Järgsilpide lõpus olev konsonantühend on samuti teisevältiline, näit. porgand (=por^gand), istung (=istu^ŋG), lakard (=lak^kard), vilets (=vile^ts), karask (=kar^as^k) jt., välja arvatud astmevahelduslikud liited -elm ja -kond (kujutelm, maGond).

Häälikute kvantiteedisuhted.

35. Tehes kokkuvõtet eesti häälikute kvantiteedisuhetest, võib jälgida ühelt poolt häälikute tegeliku foneetilise kvantiteedi ja vastavate eri foneemide pikkuse vahet ja teiselt poolt fonemaatiliste kvantiteediasstmetemete omavahelist suhet sõnas.

Et keeleõpetuse seisukohast on põhilise tähtsusega eri

foneemidena esinevad pikkussuhted, siis alamal lähtutakse nendest ja vaadeldakse, missugused foneetilised pikkused vastavad ühele või teisele foneemile.

L ü h i k e häälik foneemina võib olla foneetiliselt kas 1) harilik vokaal (kanà, kep̄) või 2) konsonant (kalà, tuBà) või 3) poolpikk vokaal (vanà, lähèB).

K e s k p i k k häälik foneemina võib olla foneetiliselt kas 1) keskpikk vokaal (sāGì, rōmatta), 2) lühike geminaat (vakkàD, linnù), 3) lühike diftong (seinà, kaunàD), 4) lühike konsonantühend, mis koosneb kahest lühikesest konsonandist (ker̄và, viṭsàD, aDrà, nur̄Gà) või 5) kolmest lühikesest konsonandist (kojksuD, lirtsuB).

Keskpikk häälik võib esineda ka järgsilpides (salàtta, paranDatti, rahulikku) ja sõna lõpus (por̄Gànd, vikkat).

Ü l i p i k k häälik foneemina võib olla foneetiliselt 1) ülipikk vokaal (sāma, kōi); 2) pikk geminaat (pakku, linna-De), 3) poolpikk geminaat (sätta, lōkka), 4) pikk konsonant sõna lõpus (kep̄, liṅ), 5) poolpikk konsonant sõna lõpus (lāt, lêk), 6) pikk diftong (sauna, leiB), 7) konsonantühend, mille esimene komponent on ülipikk (ker̄va, viṭsa, àtra, viḥma), 8) konsonantühend, mille teine komponent on kas poolpikk geminaat või poolpikk konsonant (partti, silkkku, varssa; sirp, märe), 9) kolmest või enamast konsonandist koosnev ühend, mille üks konsonant on poolpikk (ker̄tsi, andma; kolksti), 10) kaugemal sõnas kaaserõhulise silbi järel esinev pikk geminaatklusiil või poolpikk klusiil (kirjaniḱku, meiṣtlik), samuti ka vahelduslik konsonantühend (kujutelma, perekoṅD). Seega on kõik mitmesugused häälikute pikkussuhted tagasiviidavad kolmele eri foneemina esinevale häälikute kvantiteedile. Jälgides esitatud häälikute rühmitusi võib ühelt poolt vastu seada lühikesi häälikuid pikkadele, kusjuures pikad jagunevad omakorda kesk- ja ülipikkadeks. Kuigi on mõningaid häälikuid (j, z, ž), mis esinevad ainult lühikestena, on enamikul häälikutest võimalus keeles esineda kolmes eri pikkuses, nagu sellele on juhitud tähelepanu juba foneemide käsitluses (vrd. p. 9).

Teiselt poolt olgu siin kokkuvõttes vaadeldud, missu-
gused on häälikute kvantiteedisuhted esimese silbi vokaalai-
nese ja sellele järgneva konsonantainese vahel. Kui märkida
lühike häälik arvuga I, keskpikk arvuga II ja ülipikk arvu-
ga III, siis saame järgmiste skeemide rea:

1. I + I : k/al/ä, p/ej/äl, r/iD/ämisi
2. I + II : v/aGl/äd, r/ipp/uttama; l/amB/i, m/alts/äd
3. I + III : v/ail/a, r/ipp/uma, k/eḗ/; v/aIG/e,
v/eḗm/e, n/urk/, j/ärsk/
4. II+ I : l/äd/ä, l/öm/äd, s/us/ättame; n/aïn/è,
k/iüs/atta, l/aij/ä
6. II + III: s/ätt/a, s/ökk/iDe, n/öt/; v/eitt/a,
k/oit/, k/aus/
7. III + I : j/äm/a, s/öB/ima, v/i.j/a, n/or/; s/ein/a,
l/aüD/, eüw/e
8. III + II: /aüst/ama, t/eött/ama.

Nagu selgub, võivad eesti keeles kõrvuti esineda peaae-
gu kõik võimalikud erivärteliste häälikute kombinatsioonid,
välja arvatud kahe ülipika hääliku kõrvuti esinemine. Viima-
se võimaluse puhul on aga esitatud eri arvamusi, mis omakor-
da en tingitud kõikuvustest hääldamisel. Nii leidub meil
selliseid hilisdiftongiga sõnu, mis hääldatakse ühelt poolt
pika diftongiga, millele järgneb teises vältes olev konso-
nantühend või geminaat, ja teiselt poolt lühikese diftongi-
ga, millele järgneb kolmandavärteline konsonantühend või ge-
minaat.

Kuigi põhja-eesti murretes on tugev tendents kanda
üle hääldamisraskust ka selliste hilisdiftongide puhul
järgnevale konsonantainesele, tuleks kirjakeeles eelis-
tada neil kordadel siiski tüve diftongi välte säilita-
mist, näiteks /aüs/ - /aüst/ama, t/eös/ - t/eöst/ama,
t/oè/ - t/oëtt/ama, j/aò/ - j/aött/ama, s/eòs/ - s/eöst/a-
ma, sest hääldamisel on ikkagi selge vahe diftongide
l/aitt/a ja l/aött/a, t/oitt/a ja t/oëtt/a vahel. Sellis-
te hilisdiftongiga sõnade puhul võiks isegi küsimus tek-

kida, kas ei ole siin kõrvuti kaks kolmanda välte häälikut (s.e. l/aõtt/aB, /aüst/an), kuigi eesti senistes õigekeelsus-sõnaraamatutes on asutud seisukohal, et kolmandavältilise sõna sisehäälikutest ainult üks on ülipikk. Et niisuguste sõnade puhul raskus ainult ühele kolmandavältilisele häälikule langeb, siis võib siiski jääda seisukohale, et kaht ülipikka häälikut eesti sõnades kõrvuti ei esine ja et kolmandavältiliste sõnade sisehäälikutest ainult üks on ülipikk.

S i l p .

Silp kõnes ja kirjas.

36. Ei ole raske määrata, mitu silpi on sõnas, kuid ei ole fonetikateaduses veel lõplikku ühtlust selles, mis on silbi olemuseks ning kus on silbi piir. Silpi on seletatud mitmeti. On arvatud, et silbi olemus sõltub kas hingamistevõime või hääldamise intensiivsusest või silbi aluseks olevate häälikute heliküllasusest. Mainitud tegurid on muudugi olulised, kuid põhiliseks on silbi puhul hääldamislihaaste erisugune pingutus. Need häälikud, mis on moodustatud kõige suurema energiaga, on silbi moodustajad, nad on silbi keskuseks ehk tipuks. Silbi piir on seal, kus hääldamislihaaste tegevus on kõige nõrgem. Seega on silp hääldusliku pingeperiood sõnas.

Silp kirjakeeles on suhteliseks mõisteks. Ollakse harjutud sõna silpideks jagama kindlate reeglite järgi; need reeglid aga olenevad traditsioonist. Sõnade silbitamise reeglid võivad olla eri keeltes erisugused. Eesti keeles jagatakse sõna kasti kahte silpi nii, et s ja t kuuluvad eri silpidesse; saksa keeles aga kuuluvad s ja t ühte silpi, sellepärast tuleb sõna Kasten 'kast' silbitada Ka-sten kujul. Vene keel võimaldab s+t ühendit silbitamisel tarvitada nii ja teisiti, lubades silbitada nii ГО-СТЪ kui ГОСТЪ 'külalised'.

Eesti keele silbitamisreeglite puhul on põhiline, et juhul, kui sõnas silpide piiril on konsonante, algab järgmine

silp alati ühe konsonandiga. Sellepärast a) vokaalide vahel olev ühetäheline konsonant kuulub järgmisse silpi (a-bi, tu-le-mi-ne, ka pi-kad, ra-pu-ta-ma), b) vokaalide vahel oleva kahe tähega märgitud pika konsonandi või mitmetähelise konsonantühendi puhul kuulub ainult viimane järgmisse silpi (al-les, võt-ta, kus-tub, vars-sa, konk-su, mürts-ti, vintsk-leb). Kui silpide piiril ei ole konsonante, siis algab silp vokaaliga (ai-as, õu-e, po-eet). Pikk vokaal ja diftong kuuluvad alati ühte silpi (too-ma, tuu-a, käi-di, käi-a, hoi-a-me). Liitsõnades silbitatakse iga liitsõnasse kuuluvat sõna eraldi (sea-praad, puur-auk). Võõrsõnu silbitatakse üldiselt samade silbitamisreeglite alusel (lähemalt vt. p. 93, 6).

Meie kirjakeele silbitamisreeglid ei vasta mitte alati foneetilisele silbi mõistele. See on tingitud asjaolust, et eesti kirjakeele ortograafia kohaselt ei märgita alati geminaate kahe tähega. Foneetiliselt on aga just geminaadid need häälikud, mis tähistavad silbi piiri. Tegelikult nimetataksegi neid häälikuid sellepärast geminaatideks, et nende algusosa kuulub ühte silpi, lõpuosa aga teise silpi (vt. p. 33). Klusiilide puhul sulu tekkimine ehk implatsioon kujundab geminaatklusiili esimese osa, oklusioon on silbi piiriks ja eksplosioon ehk sulu avanemine moodustab geminaadi teise osa. Kirjakeeles aga lühikesi geminaatklusiile ei märgita kahe, vaid ühe tähega, mistõttu kirjakeele silbitamine ei näita tõelist foneetilist piiri. Nii näiteks sõnad nagu kepi, si-kutan silbitatakse kirjakeeles ke-pi, si-ku-tan kujul, hääldatakse aga keḗ-pi, siḗ-kuḗ-tan. Seesama nähtus esineb ka sõnades nagu au-te (=auḗ-tè), noor-te (nōrḗ-tè), keel-tes (=kēlḗ-tēs) jne. Eesti kirjakeele ortograafia kohaselt kirjutatakse esimese pika silbi järel ka pikk geminaat ühe tähega, kuigi geminaat on ka siin silbi piiriks, näiteks loo-ta (=lōḗ-ta), kau-pa (=kaup-pa), nur-ka (=nurk-ka), sil-ti (=silḗ-ti), kim-pu (=kimp-pu), kon-ti (=konḗ-ti). Sama on kehtiv ka f-i ja š kohta, näit. tu-ši (=tuš-ši), še-fi (=šef-fi), har-fi (=harḗ-fi), de-mar-ši (=de-marš-ši). Häälikute

s ja h märkimine pole kirjakeeles päris ühtlane, sellepärast satub s-i puhul kirjakeele silbitamine hääldeamisega kokku, h puhul aga mitte, näit. pois-si (=pois-si), vars-sa (=vars-sa), kuid psüü-hi-li-ne (=psüüh-hi-li-ne), par-hi (=parh-hi).

Murdeti võib silbi piir olla teistsugune, kui see on kirjakeeles. Eesti kirjakeeles on sõnad lehm, mahl, pahn, kõhr ühesilbilised niihästi grammatikareeglite kui ka hääldeuse järgi. Murdeti, nagu muide Muhus, võivad need sõnad olla foneetiliselt kaheasilbilised, sest asjaomasest murdes ei hääldata lehM, mähL, pähN, kehR nagu kirjakeeles, vaid lehṃ, pahn̄, kehṛ. Lõuna-Eestis aga võib esineda afrikaate, mis samuti erinevad vastavatest kirjakeele konsonantühenditest, näit. uDZù (silbitatult: u-DZù 'udu'), hüDZì (silbitatult: hü-DZì 'süsi').

Silpide liigid.

37. Eesti keele silbid võivad olla nii oma kvantiteedilt kui ka koosseisult mitmesugused. Kvantiteedi järgi võib silpe kõigepealt rühmitada lühikesteks ja pikkadeks.

L ü h i k e s e d silbid koosnevad:

- ainult lühikesest vokaalist: e-ma, i-sa, a-jab; raa-di-o (=râ-Di-o);
- konsonandist ja lühikesest vokaalist: ka-na, kü-la, ma-da-la; ja-gu-ne-ma; siia rühma kuuluvad ka sellised silbid, mis kirjas on ühetähelised, kõnes aga koosnevad konsonandist ja vokaalist: nei-u (=nei-ju), lai-a-li (=lai-ja-li), lau-a (lau-wà), sõu-a-me (=seu-wä-me);
- sõnaalgulisest konsonantühendist ja lühikesest vokaalist: pra-gu, klõ-bi-se-ma, tra-gi.

P i k k a d silbid koosnevad:

- pikast (kesk- või ülipikast) vokaalist: aa-sal, ee-mal; õõ-si, uu-ri-ma, re-vo-lut-si-oo-ni (=re-vo-lut-si-õ.-ni);
- konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist ja pikast (kesk- või ülipikast) vokaalist: saa-gid, pruu-gib; too-ma, klaa-ri-ma;
- diftongist: ei-DeD, ui-suD; au, õi-ge;

- d) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist ja diftongist: sau-nas, klei-did; ap-lau-si-ga; hei-nu, klou-ni (=klou-ni);
- e) lühikesest vokaalist ja järgnevast konsonandist: ar-mas, ul-jas; al-la, eh-ted; siia kuuluvad ka järgneva lühikesega geminaatklusilliga lõppevad silbid: u-ted (=ut-tèD), e-pu-ta-ma (=ep-put-ta-ma);
- f) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist, lühikesest vokaalist ja sellele järgnevast konsonandist: sõl-med, pril-lid; kur-ba, kroh-vi-ma, lep-pa; pakk, kell; siia kuuluvad ka sellised silbid, mille lõpp- või alguskonsonanti kirjakeele silbitamine ei märgi: le-pa (=lep-pà), ra-pu-ta-ma (=raḡ-put-ta-ma); lai-ad (=lai-jād), hii-ed (=hī-jèD), lau-al (=lau-wal), luu-ad (=lū-waD); ai-e-ta-ma (=ai-jet-ta-ma);
- g) pikast vokaalist ja sellele järgnevast konsonandist: ees-ti, äär-de, üür-ga-ma, iil, i-de-aal-ne, vir-tu-oes, i-di-oot; siia kuuluvad ka silbid, millele järgneb geminaatklusiil: ee-pi-li-ne (=ēḡ-pi-li-ne), ka-oo-ti-li-ne (=ka-ōṭ-ti-li-ne), oo-ta (=ōṭ-ta), õõ-ki-ma (=ōk-ki-ma);
- h) diftongist ja sellele järgnevast konsonandist: õil-mitse-ma, eil-ne, aed-nik, aun, eit; samuti ka au-to (=aut-tè), ai-ta (=ait-ta);
- i) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist, pikast vokaalist ja sellele järgnevast konsonandist: laas-tud, plaas-ter-da-ma, peen-rad, kraat-ri, seep, plaat, plüüä, stroof; siia kuuluvad ka silbid: va-luu-ta (=va-lūt-tà), saa-ta (=sāt-ta), poo-ki-ma (=pōk-ki-ma), fo-to-graa-fi (=fot-to-Grāf-fi);
- j) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist, diftongist ja sellele järgnevast konsonandist: mõis-tan, kait-seb; raud-ne, seis-ma, tuis-kab, läit-ma; lõim, õit, siia kuuluvad samuti: lau-ta (=laut-ta), sei-fi (=seif-fi);
- k) lühikesest vokaalist ja konsonantühendist: ämb-ri, ilm-si, arg-selt, urb-ne, üks, õhk, erk, arst, unts; siia

- kuuluvad ka silbid, millele järgneb geminaat: ür-pi (=ürp-pi), ur-kast (=urk-kast), il-ku-ma (=ilk-ku-ma);
- e) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist, lühikesest vokaalist ja konsonantühendist: kamb-ri, korst-naa, klant-si-ma, vintsk-leb, mürts; samuti ka nur-ka (=nurk-ka), sir-pi (=sirp-pi), vil-ku-ma (=vilk-ku-ma), har-fi (=harf-fi);
- m) pikast vokaalist või diftongist ja sellele järgnevast konsonantühendist: ees-t-la-me, äär-t, aust-rid, uisk-le-ma, samuti ka äär-te (=ärt-tè);
- n) konsonandist või sõnaalgulisest konsonantühendist, pikast vokaalist või diftongist ja konsonantühendist: voost-ri, preest-rid, lääts, kaart, saast; meist-rid, seits-me, kaust, raisk, praost; siia kuuluvad ka silbid: noor-te (=nört-tè), koor-tel (=keert-tèl).

Eesti keeles võivad silbid koosneda ühest kuni kuuest häälikust, kusjuures kõige sagedasemad on kahe- ja kolmehäälikulised silbid. Kuigi kõige enam esineb kahest häälikust koosnevaid lühikesi silpe, on tänapäeva kirjakeeles üldiselt siiski pikkade silpide arv suurem lühikeste silpide arvust. Pikad silbid omakorda võivad olla kesk- või ülipikad, nagu nähtub eespool esitatud näiteist.

Silbid eesti keeles võivad alata kas vokaaliga või konsonandiga. Enamik eesti keele sõnade silpe algab üksikkonsonandiga. Ainult sõnaalguliste silpide algul võib piiratud ulatuses esineda ka konsonantühendeid (kl-, kr-, pl-, pr-, tr-, vrd. eespool p. 28).

Vastavalt silbilõpu häälikutele rühmitatakse silpe lah-tisteks ja kinnisteks. L a h t i s t e k s nimetatakse silpe, mis lõpevad täishäälikuga. Lahtised silbid võivad olla kas lühikesed (a-bid, ma-da-la) või pikad (maa, joo-gi, sai, käi-me). K i n n i s t e k s aga peetakse silpe, mis lõpevad kaashäälikuga. Kõik kinnised silbid on pikad, nad võivad lõppeda kas ühe või mitme kaashäälikuga, näit. sil-mad, ka-lal, mul, vars-ti, ee-malt, hunt, korst-na,

kärts-ti. Tuleb meeles pidada, et kinniste hulka kuuluvad ka need silbid, mille lõpul on geminaatklusiil või f ja š, mis jaguneb kahe silbi vahel ja suleb eelmise silbi, nagu sõnades ka-pi (foneetiliselt: kap-pi), ko-pu-ta-ma (= kop-pu-ta-ma), söö-ma-ta (= sõ-mat-ta), ži-ra-fi (= ži-raf-fi), samuti saa-pa (= sää-pa), loo-pi-ma (= lõp-pi-ma), koi-tu (= koit-tu), ai-ta-ma (= ait-ta-ma).

Silpide asukoha järgi sõnas jagunevad kõik silbid esimesteks ehk esisilpideks ja järgmisteks ehk järgsilpideks. Nagu juba eespool märgitud (vrd. p. 11), pole eesti keeles esisilp ja järgsilbid foneetiliselt võrdsed. Eesti keel on tugevasti tsentraliseeriv keel, s.o. eesti keeles on ühele silbile, esimesele silbile, kus on pearõhk, keskendatud häälikute kvantiteedi, kvaliteedi ja tonaliteedi nähtused. Esimene silp on eesti keeles meloodiliselt tõusvam kui muud sõnaosad ja sellel silbil on mitmeid foneetilisi võimalusi, mida pole teistel silpidel. Nii võivad kaasaegse eesti kirjakeele esisilpides esineda küll kõik vokaalid, kuid järgsilpides ainult a, e, i ja u. Erandiks viimasest reeglist on vanad eesti pärisnimed, kus järgsilpides võib esineda ka o, nagu Ago, Tarmo, Missu jt. Esitatud reegel ei kehti ka võõrsõnade kohta, kus võivad järgsilpides esineda kõik vokaalid, näit. kino, alkohol, fresko, bioloogia, herkulo (täishääliku o asendamine u-ga võõrsõnades on kirjakeeles murdepäraseks jooneks); adõgee, akõnn; pensionär, sekretär; kontrollör, komandör; debütant, resüme, polütehniline (mitte: politehniline).

Eesti murretes võivad järgsilpide vokaalid kirjakeelest erineda. Peale o (talõ 'talü', kokko 'kokku') võivad lõuna-eesti murdeis ning mujalgi esineda järgsilpides ä ja ü: külä 'küla', sündümä 'sündima'. Mõnes murrakus (Vaivara) võib järgsilpides olla ka õ: küsümõ 'küsime'. Murdeti võib järgsilpides olla õ-gi, näit. tulèn 'tulen' (Kihnu), kenēlēš 'kõneleb' (võru murdes). Mainitud järgsilpide vokaalide suhted olenevad vokaalharmonia nõuetest (vt. eespool p. 17).

Sõnade pearõhulises esisilbis võivad eesti keeles olla kõik kolm eesti häälikute pikkusastet, järgsilpides on aga pikkade häälikute esinemine piiratud. Nii ei leidu eesti põliste sõnade järgsilpides kunagi pikki vokaale. Pikad vokaalid võivad olla järgsilpides ainult võõrsõnadel, ja seda nii pea- kui kaasarõhulises silbis, näit. poliitika, revolutsioon, poet, tekstiil, menüü, miljõõ, samuti apteek, marmelaad, limonaad, advokaat. Üksikjuhtudel võib järgsilpide pikk vokaal esineda ka hüüdsõnades ja nende tuletistes, nagu hurraa, hurraatama, halloo, hallootama. Esisilbis võib eesti keeles olla väga mitmesuguseid diftonge, järgsilpides aga üksnes ai, ei, ui (vt. p. 27). Jällegi on võõr- ja hüüdsõnad need, kus järgsilpides võib esineda ka teisi diftonge, näit, farmatseut, kakao, lunoid; kurnäu, ahhoi.

Vastavalt rõhule võivad silbid sõnas olla pearõhulised, kaasarõhulised või rõhuta (vt. p. 43).

S õ n a s i s e h ä ä l i k u d j a s õ n a - v ä l d e .

Sisehäälikute mõiste ja osatähtsus.

38. Eesti häälikute kvantiteedi vaheldused esinevad peamiselt esimese silbi täishäälikuis või neile järgnevais kaashäälikuis. Näiteks sõltub sõna vorm esimese silbi pika täishääliku või diftongi vältest juhtudel, nagu omast. saa-ni (=sāni) ja osast. saani (=sāni), omast. sauna (=saūna) ja osast. sauna (=saūna), esimese ja teise silbi piiril asuva kaashääliku või konsonantühendi vältest aga sõltub grammatiline vorm sõnades, nagu omast. onni (=oñni), osast. onni (=oñni), võta (vettä), da-inf. võtta, (=vettä), omast. kõrva (=kervä) ja osast. kõrva (kervä), omast. konksu (=konksu) ja osast. konksu (=koaksu) jne.

Neid häälikuid, mis on olulised sõna häälikulise külje, häälikute kvantiteedi ja häälikumuutuste iseloomustamiseks sõnas, nimetatakse sisehäälikuiks. S i s e h ä ä l i k u -

teks on seega, nagu eelmistest näidetest selgub, sõna esimese silbi täishäälikud või diftongid ja neile vahetult järgnevad kaashäälikud või konsonantühendid.

Sõna sisehäälikuteks on harilikult sõnatüve häälikud, kuid alati ei tarvitse sisehäälikuteks olla ainuüksi tüve häälikud, vaid sinna võivad kuuluda teatavatel korradel ka sõnade tunnuste ja lõppude elemendid, näit. ühesilbilise vokaaltüvega sõnades, nagu s/ull/e, k/ed/a, m/aal/e, n/aad/e, k/äim/a, k/äis/in, t/oom/a, t/oom/e, samuti konsonanttüvelistest sõnades, näit. t/ull/a, t/uld/i, t/eht/ud, p/ann/akse, p/and/aks, n/aist/e jne. Ainuüksi tüvehäälikuist lähtumine võiks olla eksitav, sest näit. sõna mulle on kolmandavärteline, kuigi sõnatüves on lühike vokaal. Otstarbekam on sellepärast sisehääliku määramisel lugeda sisehäälikuiks esimese silbi täishäälikuid kuni teise silbi vokaalini, hoolimata sellest, kas viimane kaashäälik kuulub tüvesse või mitte. Erandiks sellest üldisest sisehäälikute määramise reeglist on võõrsõnad ja teatavad liitelised sõnad, milledest lähemalt allpool.

Sisehäälikud võimaldavad iseloomustada sõna vastavalt sellele, kas sõna esimene silp on 1) lühike (näit. ka-na, la-gi) või pikk (loo-mad, loo-mi, au-ruks, au-rude, kin-nas, kin-dad, se-pa (=seḗ-pä), sep-pa, kar-bi, kar-pi (=karp-pi), 2) lahtine (sa-ba, too-res, tai-mi) või kinnine (kas-te, sil-mad, kon-di, va-ka /=vak-kä/, vak-ka). Sõna sisehäälikute välistest sõltub, nagu juba eespool märgitud, 1) sõna grammatiline vorm, näit. rukis ja rukkis, pika ja pikka, küngast ja künkast, 2) sõnade käänamistüüp ja tähendus, näit. kerjus (=kerjüs) 'kerjaja' ja kerjus (=kerjus) 'kerjamine', kedrus ja ketrus jne. Võrreldagu lisaks varem esitatule välte osatähtsuse selgitamiseks veel selliseid sõnavorme, nagu kurgi (kurGi, osast. sõnast kurk) ja kurgi (=kurGi, osast. sõnast kurg), kingi (=kiḡGi, käskiva kv. 2. p. sõnast kinkima) ja kingi (=kiḡGi, mitm. osast. sõnast king), telgi (telGi) ja

ja telgi (=tel^vgi), salgas (=sal^vGas, seesütl. sõnast salk)
ja salgas (=sal^vGas, lihtmin. ains. 3. p. põnast salgama)
jne.

Sõnavälde.

39. Et sõnu iseloomustada vältelisest küljest, on hakatud sõnu rühmitama vastavalt sisehäälikute vältetele esma-, teise- ja kolmandavältelisteks. Tegelikult on sõnade sellise rühmitamise põhiliseks aluseks sõna rõhulise silbi häälikute välde, nimelt rõhulise silbi vokaali, diftongi või vokaalainesele järgneva silbilõpu konsonandi või konsonantühendi välde. Lähtudes sõna rõhulise silbi vältest ongi varemalt nimetatud sõnaväldet ka sõna silbivälteks. Et aga meie kirjakeele ortograafia ja silbitamisreeglite alusel mitte alati ei sattunud vältet määrav häälik esimesse silpi, siis näis see termin vastuolulisena. Nimelt on hääldamise kohaselt geminaatklusiil esimese ja teise silbi piiril ja määrab e s i m e s e silbi pikkuse (näit. lep-piB, säp-paD, kimp-pu), kirjakeele silbitamise järgi aga kuulub see t e i s e silpi (le-pib, saa-paD, kim-pu). Samuti on lugu ka geminaatidega f ja ǵ (vrd. eespool p. 36). Et seda näiliku vastuolu kaotada ja mitte esile tõsta silbi mõistet, on hiljem hakatud lähtuma mitte niivõrd esimese silbi häälikuist kui sisehäälikuist, millede hulka kuulub ka teise silbi alguskonsonant, ja on vastavalt sisehäälikute vältele määratud s õ n a v ä l d e t , kusjuures aluseks on olnud järgmised reeglid.

1. Kui kõik sõna sisehäälikud on lühikesed, on sõna esmavälteline, näit. /em/a, p/ad/a, s/ad/ama, v/al/itsema, /ab/istama.

2. Kui mõni sõna sisehäälik on keskpikk, s.o. teises vältes ja ükski sisehäälik ei ole ülipikk, siis on sõna teisevälteline, näit. /uur/ib, k/ool/ist, v/õid/u, l/aul/ab, l/inn/ud, s/ilm/ad, r/at/as, ts/ehh/is, s/orts/id, k/unst/i-ga; t/eist/e, m/eeest/el, /aut/o, k/oert/e.

3. Kui üks sõna sisehäälikuist on ülipikk, on sõna kol-

mandavälteline, näit. /aam/, s/aag/ima, m/aa/, l/eib/a, k/aev/ama, k/all/id, s/ilm/i, p/akk/usin, p/ütt/ides, s/aak/i, s/õõt/a, k/aup/a, l/eit/ud, n/urk/a, l/amp/ides, k/irst/u-dest, m/alts/. Üldiselt on ühesilbilised sõnad eesti keeles üksikuna esinedes kõik kolmandas vältes, näit. lepp, laat, võit, sirp, kann, pill, käsk, must, järv, kõrts, soe, tee jne. Erandiks võivad olla ainult üksikud asesõnad, milles vokaal on lühike, näit. ma, sa, ta, me, te, mu, su ja sidesõna ja. Neid sõnu ei tarvitata tavaliselt ülipika vokaaliga, seda enam et sel korral neil sõnadel võib olla hoopis teine tähendus (vrd. su ja suu, ma ja maa), pealegi tarvitatakse rõhutamise puhul neist asesõnadest pikemat vormi (ma asemel mina, me asemel meie jne.) (vrd. eespool p. 31, samuti sõnade nagu las, kas kohta vt. p. 33).

Sõnavälde liitelistes sõnades, vöör- ja liitsõnades.

40. Nagu eelmisest selgub, on sõnavälte määramisel olulise tähtsusega sisehäälikute mõiste, millele vastavalt sisehäälikuteks tuleb lugeda sõnatüve esimese silbi vokaalosa ja sellele järgnevat konsonantosa kuni teise silbi vokaalini. See määratlus võimaldab õige kerge vaevaga leida sõna sisehäälikuid. Teatavaks erandiks sellest üldreeglist on astmevahelduslike liidetega sõnad, nimelt kond-, elm- ja ik- (-lik, -stik-, -nik, -mik jt.) liitelised sõnad. Nende sõnade välte määramisel on võimalik sõnu iseloomustada nii põhitüve kui liite välte seisukohalt, näit. r/ah¹/ul/ikk³/u, /õnn/el/ik²/ud, p¹er/ek³/õnd²/a, es¹/it/el²/ad. Et aga astmevahelduslike liidetega sõnade muutmise ja astme seisukohalt olulisem on liite välde, siis võib põhitüve välte ka määrata jätta, näit. aval/ikk³/u, mõistl/ik³/, lugem/ik²/us, teek/õnn²/al, kujut/el²/m/. Ainult sel puhul, kui kahesilbilise nimetavaga ik-sõnade puhul on vaja selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või mitte, on otstarbekas määrata ka põhitüve välde. Kõikide teiste liidete puhul aga liite välte

määramiseks pole mingisugust vajadust. Sellepärast tuleb kõikides teistes liitelistes sõnades määrata üldreegli kohaselt ainult põhitüve sõnavälde, näit. k/at/us, p/ikk/us, k/üs/imus, h/oogs/alt, j/uuks/ur, end/ine, l/inl/ane, l/aad/aline, t/eg/elikkus, p/ar/atamatus, k/ir/jutama, k/õn/elema, m/õt/isklema.

Teiseks sõnavälte seisukohalt erinevaks sõnade rühmaks on **v õ ö r s õ n a d**. Võõrsõnade välte määramisel on oluline silmas pidada kaht asjaolu, nimelt 1) võõrsõnade pearõhulist silpi ja 2) astmevahelduslikku osa võõrsõnast, sest peamiselt neist tegureist sõltub võõrsõnade muutmise eesti keeles.

Pearõhulise silbi sisehäälikuist tuleb lähtuda juhtudel, nagu id/ee, milj/öö, komit/ee, men/üü, res/eed/a, mah/ork/a, matem/aat/ika, demokr/aat/ia, salam/and/er, reg/ist/er, dir/ekt/or, relat/iivn/e, revolutsi/oon/iline, struktuur/, baler/iin/, report/aaž, blok/aad/, past/ees, komp/ott/, borž/omm/, sotsial/ism/, gümn/aas/ium, organis/eer/ima, rekl/aam/ima, intens/iiv/istama.

Võõrsõna muutmise ja sõnavälde ei olene aga alati pearõhulisest silbist, vaid võib sõltuda ka võõrsõna kaasarõhulisest astmevahelduslikust silbist, näiteks sõnades dokum/ent/, konson/ant/, konts/ert/, eksp/ort/, teem/ant/, ornam/ent/, šokol/aad/, marmel/aad/, masker/aad/, kollekt/iiv/, komitat/iiv/, garnit/uür/, apar/aat/, bürokr/aat/, kombin/aat/, apt/eesk/, dünam/iit/, fotogr/aaf/, kabin/et/, sigar/et/, tabur/et/, karuss/ell/, ekspr/ess/, komp/ass/. Samuti sõltub võõrsõna muutmise kaasarõhulisest pika vokaali või diftongiga lõppsilbist, näit. papag/oi/, kantsel/ei/, patar/ei/, kompan/iiv/.

Liitsõnades määratakse sõnaväldet samuti kui liitsõna-
des. Seega kahest või enamast sõnast koosnevas liitsõnas
võib määrata iga liitsõna osaks oleva sõna välte eraldi,
näit. $\frac{k}{1}/\frac{äs}{1}/\frac{lk}{1}/\frac{lr}{1}$, $\frac{k}{2}/\frac{ool}{2}/\frac{it}{3}/\frac{öö}{3}$, $\frac{p}{2}/\frac{õll}{3}/\frac{ut}{3}/\frac{öö}{3}/\frac{r}{3}/\frac{iist}{3}$,
 $\frac{r}{3}/\frac{ahv}{2}/\frac{ak}{2}/\frac{unst}{2}/\frac{i}{3}/\frac{õht}{3}/\frac{u}{3}$. Kõige olulisem on aga liitsõnas põ-
hisõna välte määramine.

Sõnavälde kirjakeeles ja murdeis.

41. Eesti kirjakeele ortograafia võimaldab küll erista-
da lühikesi ja pikki häälikuid, ei võimalda aga paljudel juh-
tudel kirjas eristada kesk- ja ülipikka häälikut (vrd. ees-
pool p. 34). Et aga hääliku- ja sõnavälde on olulise tähtsu-
suga nii sõnade õige tähenduse kui ka õige muutmise seisuko-
halt, siis on püütud vastavate sõnade õiget hääldamist fik-
seerida ka õigekeelsus-sõnaraamatuis. Nii on "Eesti õigekeel-
suse-sõnaraamatus" (1925-1937) ja "Õigekeelsuse sõnaraamatus"
(1960) ära märgitud kolmanda välte häälikud. E. Muugi "Väike-
ses õigekeelsus-sõnaraamatus" (10 trükki 1933-1946) ja 1953.a.
ilmanud "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus" on aga märgitud
mitte kolmanda välte häälik, vaid sõnaväldet kandev ülipikk
silp, näit. hüppama (silp hüp- on ülipikk), künklik (mõle-
mad silbid on ülipikad), pilve lõhkuja (silp lõh- on ülipikk),
konduktor (silp duk- on ülipikk), revolutsioonäär (silp
-äär on ülipikk) jne.

Häälikute vältuse ning ühtlasi sõnavälte fikseerimine
õigekeelsus-sõnaraamatuis on seda vajalikum, et häälikute
kvantiteedisuhted ei ole kaugeltki kõigis eesti murretes ühe-
sugused. Nii on teatavasti kirde-eesi rannikumurret kõnele-
jail raske teha vahet keesk- ja ülipikkade häälikute vahel,
sest siin puudub häälduses vahe kukub ja kukkuda või (selle)
kulli ja (seda) kulli vahel. Mõnel määral kajastub see eba-
ühtlus eri murrete häälduses ka meie õigekeelsus-sõnaraama-
tuis. Olgu selle kohta toodud mõned näited.

Lähtudes sellest, et ühtedes murretes hääldatakse maine,
soine tüüpi sõnad teisevälteliselt (nii nagu naine ja teine),

teistes aga kolmandavälteliselt (nii nagu vaene, sõene), on meie õigekeelsus-sõnaraamatutes tarvitatud neid sõnu mõlemi-
 ti. Varasemates sõnaraamatutes anti need teisevälteliselt
 (mitm. osast. välismaisi, üksluisi), viimases "Õigekeelsuse
 sõnaraamatus" (1960) on aga siirdatud kolmandavältelistele
 vormidele (seega mitm. osast. välismaiseid, üksluisid).
 Kõikuvusi murdeti on ka sõnade nagu tervis ja kirju häälda-
 mises, mistõttu neist sõnadest on lubatud nii teise- kui kol-
 mandavältelised vormid (näit. mitm. osast. kas terviseid,
kirjusid või tervisi, kirjuid). Kõikuvusi esineb ka kinnine
 tüüpi sõnade hääldamises, kuid õigekeelsus-sõnaraamatuis on
 need fikseeritud kolmandavältelistena, mistõttu on lubata-
 vad ainult sellised mitmuse vormid, nagu kinnisi, lõhkisi,
 jne. (mitte teisevälteliselt kinniseid jt.). Eri murrete
 hääldus avaldub ka sõnas põrsas, mille tugevaastmelisi vor-
 me õigekeelsus-sõnaraamatki lubab tarvitada kas kujul põrs
 (r ülipikk) või põrsas.

Sõnavälte määramisest.

42. Et sõnavälte tundmine eesti keeleõpetuses on õige-
 keelsuse seisukohalt väga oluline, siis on oluline tunda ka
 völdete määramise meetodeid. Põhiliseks võtteks häälikute
 kvantiteedi ja sõnavälte määramisel on ühelt poolt hääliku
 pikkuse fikseerimine kuulmise järgi ja teiselt poolt eri
 völdete vastusead teineteisele, nende võrdlemine.

Lühikese ja pika hääliku eristamine kuuldeliselgi teel
 ei tekita tavaliselt mingeid raskusi, sest vahe lühikeste
 sisehäälikutega, s.o. esmavältelise sõna ja pikkade sisehää-
 likutega sõna vahel on teravalt tajutav, näit. kilu ja killu
 või kilu ja killu vahel. Pealegi toetab seda ka esmavälte-
 liste sõnade sagedasti nähtud kirjapilt (sisehäälikuteks lü-
 hike vokaal ja lühike konsonant).

Hoopis raskem on teise- ja kolmandavälteliste sõnade
 eristamine. Siin on kergem määrata kolmandavälte-
 telisi sõnu, sest 1) ühesilbilised sõnad kuuluvad
 peaaegu kõik kolmandavälteliste hulka ja 2) kolmandavälte-

listes sõnades on võimalik ülipikal häälikul hääldamisel peatuda, ilma et sõna oma loomulikku ilmet kaotaks, tähenduselt või käändevormilt muutuks, ebaloomulikuna või moondununa tunduks. Näiteks võib sõnades joodi, käia, pandi, märgi, jälgi, valla, lagti, valgus; hoone, oinas, kõrva, rukkis, laagtu peatuda jämendatult märgitud häälikuil, ilma et sõna tähendus muutuks. Kui aga hääldada neid sõnu teisevälte-listena, on neil kas hoopis teine tähendus või märgivad nad teist muutevormi (näit. joodi on omastav sõnast jood, märgi on käskiva kõneviisi vorm verbist märkima jne.). Muidugi ei ole sõnad alati sellised, et ühele vormile võib teist kas tähenduselt või muutevormilt vastu seada. Kuid ka neil kor-dadel, kui pole seesugune eritähenduslike vormide vastusead-mine võimalik, on kasulik võrrelda teise- ja kolmandavälte-list vormi, kusjuures sõna on selles vältes, missugune tun-dub loomulikuna. Kui näiteks on vaja määrata sõnaväldet sõ-nas raskemini ja kui hääldada seda ühelt poolt kolmandavälte-lisena (=raskemini) ja teiselt poolt teisevältelisena (=raškemini), siis on ilmne, et sõna kõlab loomulikumalt, kui peatuda g-häälikul, seega sõna on kolmandavälteline. Vastu-pidiselt aga näiteks sõnades jookseme nurgani ei saa peatuda ühelgi häälikul ega ütelda jõkseme nurkkani, sellepärast on need sõnad teisevältelised. Küll aga on kolmandavältelised näiteks sõnavormid jooksime nurka (=jõksime nurkka). Sellist kolmanda- ja teisevälteliste vormide kõrvutamist on sõnaväl-te selgitamisel pidanud oluliseks ka meie kooligrammatikad. Nii soovitas E. Muuk oma "Eesti keeleõpetuses" I (Tartu 1927) võtta vaadeldava sõna kaks esimest silpi ja korrata neid, kusjuures sel korral, kui sõna on kolmandavälteline, tekib tunne, et esimene silp on tunduvalt pikem kui teine ning hääldamise rütm on lonkav (skeem: — — / — — / — — , näit. sõnast ven-da / ven-da / ven-da), kui aga sõna on tei-sevälteline, sellist lonkavat rütmi ei teki (skeem: — — / — — / — — , näit. ven-na / ven-na / ven-na).

Sõnavälte määramise aluseks on õige kirjakeele häälduse tundmine. On ilmne, et kordadel, kui on kahtlusi, kas tuleb

hääldada õtsùs või õtsus, vaštùs või vastus, õllùs või õllus, tuleb aluseks võtta õigekeelsus-sõnaraamatuis fikseeritud teisevälteline vorm. Neil murdealadel, kus kohaliku murdelise häälduse tõttu raskusi on sõnavälte määramisega, võidakse liisaks õigele kirjakeelepärasele hääldamisele kasutada ka grammatika abi ja sõna kirjakeelset kirjaipilti. Näiteks sepp tüüpi sõnade ainsuse omastav ja selle tüve põhjal moodustatud käändevormid (sepa, sepale, sepaga, sepad) on teisevältelised, ainsuse osastav ja mitmuse omastav ning de-mitmuse järgnevad käänded aga kolmandavältelised (seppa, seppade, seppadel), ma-infinitiiv ja si-tunnuseline lihtminevik on pika esimese silbiga sõnades alati kolmandavältelised (kukkuma, leppisin, hakkama, hüppasin) jne. Teiselt poolt juhul, kui tunatakse sõna kirjakeelset kirjaipilti, võidakse muidugi ka selle põhjal kergesti määrata õiget sõnaväldet, sest kui sõna sisshäälikute hulgas on kk, tt, pp (hakkasin, võttis, rippuv) või esimese pika silbi helilise hääliku järel k, t, p (looka, tarka, võitu, konti, saapad, kimpu), siis on sõna enamasti kolmandas vältes. Viimast sõnavälte määramise viisi ei saa siiski normaalseks pidada, sest on ju vastava sõna kirjaipilt ise ainult õige häälduse väljenduseks, seega välte määramine kirjaipildi järgi on õieti järelduste tegemine kaudselt, ümberpöörduvalt, mitte aga otseselt kõneldu põhjal.

R õ h k j a i n t o n a t s i o o n .

Pearõhk.

43. Kõiki silpe sõnas ei hääldata ühesuguse jõulisusega. Ühe silbi pingsamat hääldust võrreldes teiste silpidega nimetatakse sõna d ü n a a m i l i s e k s r õ h u k s ehk r õ h u k s kitsamas mõttes. Hingamisest kõneldes on juba öeldud, et rõhu eelduseks on seegi, kuidas rindkere ja vahelihas suruvad õhku välja. Kui kõik hääldamiseliidid töötavad jõulisemalt, kujuneb rõhk. Selle järgi, kui suur on hääldamise intensiivsus mõne silbi puhul, kujuneb pearõhk

või kaasrõhk. Kus intensiivsus on väike, seal on sõnas rõhu-
tu asend. P e a r õ h k on eesti keeles harilikult sõna
alguses, kuid ta võib olla mujalgi ja seda järgmistel juhtu-
del.

Kõigepealt säilib võõrsõnades enamasti päritolukeele
rõhk: büróc, detáil, dešifréerima, gümnaasium, kompeténtne,
revolutsiõon, romántika, romantism, argóc, miljõõ, paraad,
paradéerima, reaalsus¹ jne. Tuntumais võõrsõnades rõhk ei
säili samas kohas, kus ta on selles keeles, millest sõna on
võetud, vaid kandub esimesele silbile: bolševik, diivan,
pluural, apteek, karneval, karavan, ešelon, fõljeton, tele-
fon, makaron, komandör, kontrolör, magnetofon, tribunal,
prokurör, semafor, sekretär. Erandiks sellest on mõned sõ-
nad, nagu dispánser, limiit. Kui sõna on foneetiliselt täi-
esti eestipäraastunud, on peaarõhk ikka esimesel silbil: ka-
min, kardin, padrun, patarei, pärgament, ohvitser, tessatin,
vundament jne. Eesti keeles on see tendents elav, et võõrsõ-
nades siirdub peaarõhk esimesele silbile. On olemas sõnu, kus
rõhu koht on kõikuv. Hääldatakse ja on lubatud paralleelselt
tarvitada näiteks kéefir ja kefiir, fáasan ja fasáan. On ri-
da sõnu, kus veel hiljuti oli rõhk järgsilbil, kuid kus see
tänapäeval on nihkunud esisilbile, näit. árter (enne: artéer),
hékhtar (enne: hektáar), kárbol (enne: karbóol), kvártal (en-
ne: kvartáal), tsúklon (enne: tsüklóon), véteran (enne: ve-
teráan), pérsónal (enne: personáal) 'isiklik koosseis',
kámmerton (enne: kammertóon), samuti sõnades meetod, huumor,
juubilar, scopran, diplom, devon. Hoopis rohkem on neid sõnu,
kus rõhu nihkumisega ei ole seoses järgsilbi pika vokaali
lühenemine või siirdumine järgsilbiest esisilbile. Paljudes
sellistest sõnadest oli varemalt peaarõhk pika vokaaliga järg-
silpidel, nüüd on see siirdunud esisilbile, kuid pikk vokaal
järgsilbis on säilinud, näit. ádvokaat, ágronom, ákrobaat,
áparaat, ápostroof, bürokraat, délegaat, díplomaat, filoloog,
filosoof, kárbonaad, kátaloog, kóllektiiv, négatiiv, próme-

¹ Käesolevas on peaarõhu märgiks silbi vokaalil ' , kaas-
rõhu märgiks ` .

naad, šokolaad, telegraaf jt.

Rõhu seisukohalt kõige kõikumamaks ja ebakindlamaks sõnade rühmaks tänapäeva eesti kirjakeeles ongi sellised kolmesilbilise nimetavaga võõrsõnad, mille viimane silp on kolmandavärteline ja astmevahelduslik. Osalt on nende sõnade puhul meie viimastes õigekeelsus-sõnaraamatutes juba märgitud pearõhu nihkumine esimesele silbile, nagu selgub eespool esitatud näidetest, paljudel juhtudel on aga kõikumus veel nii suur, et raske on ütelda, kumb tarvitusviis on üldisem, kas pearõhuga esimesel või kolmandal silbil. Selliste ebakindla pearõhuga sõnadena võib mainida näiteks sõnu, nagu kommunist, demokraat, manifest, bülletään, kompromiss, anastoor, labürint, optimist, pessimist, parasit, stratosfäär, karamell, konkurents, vestibüül, vitamiin, anekdoot, délegaat jne. Samuti esineb sellist pearõhu ebakindlust kahe- silbilise nimetavaga sõnades, nagu kontsert, dotsent jt. Kui on olemas kaks dünaamilise rõhu võimalust, siis on eesti keelele omasem eelistada sõnaalgulise silbi rõhutamist. Huvitav on aga seejuures tähele panna, et isegi neis sõnades, kus kaunis üldiselt rõhutatakse algussilpi, teatavates käänetes või teatavas kontekstis on siiski kaldumus tarvitada rõhku järgsilpidel, näit. aparaat, aga aparaatide tehas, kompromiss, aga kompromissideta lahendus, Tartu Riikliku Ülikooli dotsent Kõiv, aga seltsimees Kõiv on dotsent.

Seoses pearõhu nihkumisega võib tähelepanu juhtida ka sellistele juhtumitele, kus varasemad õigekeelsus-sõnaraamatud on päritolukeele kohaselt fikseerinud võõrsõna pearõhu küll esimesele silbile, kuid hiljem on tulnud hääldeusest lähtudes viia pearõhk nendes sõnades järgsilbile, ja seda peamiselt nende keelte mõjul, mille kaudu vastav võõrsõna meile on tulnud. Sellised sõnad on näiteks husaar (ungari keeles on selle sõna pearõhk esimesel, kuid vene ja saksa keeles teisel silbil), argoon, koréan, kašmiir, raglaan jmm.

Et eesti keeles dünaamiline rõhk üksikuis sõnades mõnel määral on kõikum ja et rõhu esinemine järgsilpidel on omase

just võõrsõnadele, sellega on seletatavad kõnekeeles esinevad väärõhutamised. Nii näiteks öeldakse sagedasti káanal asemel kanaál, kóolera asemel koléera, máagnet asemel magnéet, mõnikord isegi tómat asemel tomáat, móotor asemel motóor, samuti Kánada asemel Kanaáda. Juhitagu seejuures tähelepanu sellele, et tuleb vältida dünaamilise rõhu toomist esimesele silbile ning esimese silbi vokaali tarbetut venitamist juhtudel, nagu kalénder, profiil, mitte kaalender, proofil jt. (vokaalide pikkuse kohta vrd. eespool p. 31).

Teiseks on olemas rida interjektsioone, kus rõhk ei ole sõna alguses: aháa, aitäh, aitüma - aitüma, ehée, ennáe, etskáe, hurjée, hurjöh, hurraa, karnápti, karnáksti, karsúndi, ohöh, tohöh. Mõned sellistest hüüdsõnadest on kas algselt olnud liitsõnad või sarnased liitsõnadega.

Kolmandaks ongi mitmesuguseid liitsõnu, kus pearõhk samuti harilikult ei ole esimesel osisel, vaid teisel: maailm, maailmatu (suur), ärarääkimata (hea), niasáma, seesáma, pooltéist, tõepóolest, üleüldse, kakstéistkümmend.

Ka mõningaid liidete varal tuletatud sõnu kaldutakse väärtalt hääldama pearõhuga sufiksil, näit. páratamátus, tántsijánna, lauljánna. Sellistel sõnadel säilib pearõhk siiski esimesel silbil, kuna kaasarõhk on vastaval järgsilbil.

Võõrsõnades on dünaamiline rõhk eesti kirjakeeles mõnel määral fonoloogilinegi. Pandagu selleks tähele selliseid sõnapaare, nagu (ta kõneleb) tráktorist ja (poiss on) tráktorist; (jutustati) Marxist (~~marksist~~) ja (ta on) markeist, fóljetonist kirjutas fóljetonist. Dünaamilise rõhu fonoloogiline funktsioon, kuigi seoses kvantiteediga, tuleb esile ka sellistel juhtudel, nagu póeme ja poéeme, kánu ja kanúu, kréedit ja krediit.

Kaasarõhk.

44. Peale dünaamilise pearõhu esineb eesti keeles üsna tugev kaasarõhk. Kaasarõhk võib olla kolmandal ja viiendal silbil, kui sõnas pole toimunud sisekadu (kui sõna pole praegu kolmandaväelteline) ja kui kolmas või viies silp pole sõna lõ-

pus: hõbusele, õpetavad, süuremate, lúgsjäte, hárjutada, süurenema, lígemale, píkenema, lúgemisegägi. Kaasrõhk on teisel silbil, kui esimene silp on kolmandaväelteline ja sõna kolmesilbiline: mõistsime, ríkkale, áeglane, tútrele, hápnema, róomama, súikuma, jálgades. Kaasrõhk võib olla teisel silbil ka sel korral, kui sõna on kahesilbiline kolmandaväelteline, kuid teine silp on ülipikk: kártlik, áednik, máastik, kótlèt, kómpvèk, samuti ka juhtudel: kúndmást, káu-gèlt, áknaks, hóolsaid, númbreís, jóobnuül jne.

On olemas mitmeid tuletusliiteid, mis on alati kaasrõhulised, sõltumatult sellest, mitmendale silbile kaasrõhk langeb. Seesugused on kahesilbilised liited, nagu -lik, -atik, -nik, -mik jt. (omast. -liku, -stiku jne.): kirjandusliku, májanduslik, mõistatuslikult, lúgemikud, kánarbikus, túleviku, kúmnendiku;

-lane: véneláne, márokoláne, tállinláne;

-line: süureline, kírikuline, kúlalistele, töölistes;

-ke(ne): lápsukene, túdrukúkesel, váikesi (kuid váiksèke, túdrukúke);

-mine: söömine, lúgemine, sáavutamise, kúlutamist;

-mata, -matu, -matus: tégemata, hóolimatu, léppimatus, káris-tamatata, kirjutamatu (kuid: sáamatu, sáamatue);

-nna: látianna, kuninganna, õmblejanna jt.

Mis puutub tunnustesse ja lõppudesse, siis nende puhul esineb kaasrõhk tavaliselt üldreegli kohaselt, näit. láhingu-te, süuremate, élavate (3. silbil), káuge-te, ásúate (2. silbil, kolmandaväelteline sõna); samuti pímedasse, hóoletusse, kámbrisse, kéldrísse, kuid geminaadi ees võib kaasrõhk esineda ka neljandal silbil: ilusamate, túlisemates.

Kolmas sõnalõpuline kinnine silp on kaasrõhuline sel korral, kui selles on diftong või konsonantühend, näit. róomajaid, ráamatuid, káugemált, válusáks, pímedást. Kolmas lühike lahtine silp, samuti lühikese konsonandiga lõppev silp on harilikult rõhutu: túmeda, sóolase, ílusad, lágedal.

Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades, kus pearõhk pole esimesel silbil, on kaasrõhk pearõhule eelneval silbil või sõna alguses, või on ta kahel eelneval silbil, mille vahel on rõ-

hutu silp: küpress, mõskiite, mõnõkkel, fiinaal; mõnpansjée, mõsikaaalne, õrdinääalne, fiilharmõõnia, parfümäärria, kuid rèvolutsioon, õperatiivne, sanktsionäärria. Kui võõrsõnas on rõhk siirdunud esimesele silbile, ent järgsilbis on pikk vokaal, on sellel kaasrõhk: ágronõõm, áptèek, gènitiiiv, sálmiaak.

Liitsõnades on harilikult täiendsõna esimene silp peaarõhuline ja põhisõna esimene silp ilmekalt kaasarõhuline: kõõlimáaja, péaarõhuline, járgsilp, võõrsõna, ráhvusváheline, nápujálg, náõilme. Kui täiendsõnaks on võõrsõna, võib peaarõhk olla muulgi silbil peale esimese: sanitáararast, makulatáurpáber. Kui aga põhisõnaks on võõrsõna, mille peaarõhk pole esimesel silbil, on liitsõnal seal tugev kaasarõhk, kus asetseb põhisõna peaarõhk: põlludrenááz, náhaekseem, vásikaraguu. Mõnikord võib sellisel liitsõnal peaarõhk olla aga ka põhisõnal, eriti kui see on pikem, näit. peakonstruktor, põõlmehháaniline jt.

Liitsõna põhisõna ja täiendsõna võivad olla teineteisega sedavõrd tihedasti liitunud, et põhisõna on lühenenud ja kaotanud oma iseseisvuse. Sel juhul on kaasarõhk selle järgi, nagu ta esineb sõnades eespool kirjeldatud mitteliitsõnalistel juhtudel: héinamaa (= heinama), kárijamaa, kásipuu, kuid héinamaal, kárijamaal, kásipuul, púhapáev, máantèel.

Lauserõhk.

45. Sõnarõhust tuleb lahus hoida l a u s e r õ h k. Lauses on kõige rõhulisem see koht, sõna või sõna osa, millele on keskendatud hääldamise pingus. Lauserõhuga tõstetakse esile olulisim lauseliige. Eesti keeles on lause süntaktiline peaarõhk harilikult ikka lause lõpus: tána ma ei tule k o j u; kas ta tuli juba k o j u? Kui aga tahetakse mõnd sõna lauses eriti esile tõsta, on sellel lause peaarõhk: t á n a ma ei tule k o j u; tána ma k o j u ei tule; kas t e m a tuli k o j u? kas tema t u l i k o j u?! Esimeses lauses rõhutatakse seda, et just tänana ei tulda koju, teises taas seda, et koju ei tulda. Kolmandas lau-

ses küsitakse, kas just tema tuli koju, ja neljandas taht-
 takse veenduda, kas tõesti tuldi. Seoses lauserõhuga tuleb
 esile tuua peale mainitu paar võimalust, kus eesti keel lu-
 bab lauses fraseoloogilist sõna rõhutamist esimesest silbist
 kaugemal. Kui tahtakse esile tõsta seda toimingut, mida
 väljendab sõna lõpp, võidakse rõhk viia lõpule, näiteks tä-
 na oli ahi kōetūd, aga eile oli kütmatā. Elavas kõnes võib
 sõnale ilmekuse andmiseks pearõhku viia muilgi juhtumel sõ-
 na lõppu. Võidakse ütelda muidugi! ei sugugi! nägemiseni!
 Samuti võidakse käsklusteeki sõna lõppu rõhutada: paremalē!
 vasak! ümber! õlalē! jalalē! jne. Esitatud juhtumid fraseo-
 loogilisest rõhust pole ainsad. Lauses võib eesti keeles
 esile tulla veel üks omapärane dünaamilise rõhu tarvitamine.
 Kui hääldatakse üksiksõnadena arvatavasti, nähtavasti, ilu-
 sasti, tegemata, parandamata, kannatamatu jne., on neil dü-
 naamiline pearõhk ikka esimesel silbil. Lauses võib aga pea-
 rõhk sõna algusest siirduda mujale. Harilikult siirdub ta
 sinna, kus on tugev kaasarõhk. Lauses võidakse seega ütelda:
arvatavasti ta tuleb küll; nähtavasti saabub juba rong; mi-
 dagi pole tegemata, istu ilusasti! miks sa oled nõnda kann-
 tamatu jne. Seesugune kaasarõhu asendamine pearõhuga on indi-
 viduaalselt sagedasem või harvem. Ta on aga üldiselt nõnda
 tavaline, et eesti tavakeelega isik ei leia selle sugugi ole-
 vat väära, kui lauses pearõhk on esimeselt silbilt kaugemale
 siirdunud. Kui pearõhk on siirdunud kaasarõhu kohale, on üksik-
 sõna pearõhu asendis kaasarõhk: arvatavasti.

Intonatsioon ehk muusikaline rõhk.

46. I n t o n a t s i o o n i k s ehk muusikaliseks
 rõhuks nimetame helikõrguse liikumist sõnas ja lauses. Ei-
 kõnelda monotoonselt, vaid kõneldes heli tõuseb või langeb.
 On keeli, kus intonatsioonil ei ole fonoloogilist üleseannet,
 kuid teistes keeltes on helikõrguse liikumine sõna ja lause
 keskseks nähtuseks. Eesti keeles on olemas kõigepealt sõna-
 intonatsioon, mis oleneb kvantiteedist. Kui esimene silp on

lühike, siis on harilikult sõnaintonatsioon natuke langev. Kui aga esimene silp on pikk, on intonatsioon enam-vähem püsiv. On esimene silp ülipikk, on intonatsioon tõusev-langev. Pandagu selleks tähele intonatsiooni sõnades lina, linna (omast.) ja linna (osast.) või kalu, kaalu (omast.), kaalu (osast.), laulu (omast.) ja laulu (osast.). Mõnes murra-kus, nagu muide Kihnus ja Hiiumaal, on intonatsioon sedavõrd ilmekas, et ülipika ja pika silbi vahe ei olene üksnes tõeliselt kvantiteedist, vaid suurel määral ka intonatsioonist. Eesti keeles on üldiselt ikkagi sõnas kvantiteet esmajärguline tegur, mis eraldab välteid, ja intonatsioon on vaid foneetiliselt oluline kaasnähtus.

Sõnaintonatsiooni kõrval esineb lauseintonatsioon. Eesti lausele on omane üldine langev intonatsioon. Eesti keeles on langeva intonatsiooniga niihästi jutustavad jaatavad (ma tulen koju), jutustavad eitavad (ma ei tule koju) kui ka küsivad (kas sa tuled koju?) ja hüüdlused (tule koju!). Võr-raparasusena võib üksikult isikult kuulda tõusvat intonatsiooni küsilausestes, seda eriti just siis, kui kas-sõna jäetakse ära ja küsilausest tarvitatakse inversiooni: tuli ta koju? Sellisel intonatsiooni tõusu tarvitamisel pole aga eesti keeles alust.

F o n e e t i l i n e t r a n s k r i p t - s i o o n .

Keel ja kiri.

47. Kuidas keelt kirja panna, selleks on igas keeles kujunenud teatavate põhimõtete alusel oma kindlad traditsioonid. Eesti keeleski on kõneldava keele häälikute märkimiseks tulnud tarvitusele püsiv ja ühtlane kirjaviis, mille reegleid vaadeldakse lähemalt järgnevais eesti ortograafiat käsitlevais peatükkides.

Eespool foneetiliste küsimuste käsitleusel on aga selgunud, et kehtiv eesti kirjakeele ortograafia ei võimalda

kõiki foneeme kirjas märkida. Nii ei eristata kirjas palataliseeritud ja palataliseerimata konsonante, ei tehta enamikul juhtudel kirjas vahet teise- ja kolmandavälteliste häälikute vahel ega märgita võõrsõnade rõhku, ei märgita ühtlaselt kõiki geminaate (linna, kuid vaka) ega silbitata sõnu alati vastavalt hääldamisele. Sellega ongi seletatav, et kõige suuremaid kõikuvusi kirjakeele hääldamisel võib täheldada just palatalisatsiooni ja võõrsõnade rõhu suhtes, mida ortograafia ei tähistata. Kõiki häälduslikke üksikasju ei suuda aga märkida kõige foneetilisemgi praktiliselt kasutatav kirjavii. Osalt ei ole seda vajagi, et õigekirjutuses oleksid eri grafeemidega tähistatud igasugused häälikute variandid. On küllalt, kui kirjakeele ortograafia suudab märkida põhilisi foneeme. Aga keeleuurimisel ja keeleõpetuses on siiski vaja täpselt tähistada kõiki keele eri foneeme, nende variante, dünaamilist rõhku, helikõrguse liikumisi, häälikute kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid varjundeid sõnas ja lauses, kui vaja, intonatsiooni jne. Selleks on olemas teaduslik kirjavii ehk transkriptsioon, mis püüab märkida vähimaidki häälduslikke seiku.

Eri aegadel ja eri teadlaste poolt on kasutatud eesti keeles mitmesuguseid foneetilise transkriptsiooni võimalusi. Tänapäeval kasutatakse eesti keele täpsemaks märkimiseks kaht transkriptsioonisüsteemi, millest üht võib nimetada teaduslikuks transkriptsiooniks ja teist lihtsustatud transkriptsiooniks. Puhtteadusliku transkriptsiooni ülesanne on võimalikult täpselt kirjas märkida kõiki häälduslikke nähtusi, kõiki häälikute eri varjundeid, siirdehäälikuid jne., sõltumatult sellest, kas vastav hääliku variant on omaette foneemiks või mitte. Seda transkriptsiooni on käesolevas grammatikas kasutatud selleks, et näidata vastava sõna täpset hääldust (tavaliselt antud sulgudes).

Et aga täpne teaduslik transkriptsioon oma arvukate liisamärkidega vastavalt üleskirjutatud tekstide trükkimise ja mõnel määral lugemiseigi raskeks teeb, on hakatud selle kõr-

val kasutama ka lihtsustatud transkriptsiooni, mis toetub küll kirjakeele ortograafias väljakujunenud märkimisviisile, kuid püüab ühtlasi teaduslikust transkriptsioonist pärinevate lisamärkide varal kõiki eri foneeme kirjas märkida. Seda lihtsustatud transkriptsiooni on kasutatud Emakeele Seltsi murdekorrespondentide poolt kogutud murdematerjalide publitseerimisel.

Teaduslik transkriptsioon.

48. Eesti keele täpsemaks märkimiseks tarvitatakse soome-ugri keelte foneetilist transkriptsiooni, mis on kohandatud kõigi soome-ugri keelte jaoks. Selle aluseks on ladina v ä i k e t ä h e d : b, d, f, g, h, i, k, l, m, n, p, r, s, š, z, ž, t, w, v ja a, e, i, o, u, ä, ö, ü. Neil tähtedel on üldiselt samad tähendused, mis neile on antud õige kirjutuses. Erilist tähelepanu juhitagu vaid järgmistele üksikasjadele.

b, d, g-ga tähistab transkriptsioon helilisi meedlaid, mida eesti kirjakeel ei tunne. Murdeti võib helilisi meedlaid esineda, nagu näit. leivu murdes: beṭ 'aga', âdüs 'headus', vagà 'vaga'.

p, t, k on transkriptsioonis lühikeste teenuiste ehk fortiste märgiks. Eesti keeles võivad need niisugustena esineda üksnes sõna alguses või sõna sees helitu konsonandi järel. Ainult põhjaranniku murrakuis võivad nad olla sõna sees muudel eeldustel (nagu soome keele): vakà 'vaga', upà 'uba', kotà 'koda'.

Helitut g-i tähistab transkriptsiooniski g ja selle helilist vastet z. Eesti kirjakeeles esineb täiesti helitu g absoluutses sõnaalguses (sina 'sina') ja helitu konsonandi naabruses (kaksama 'kaksama'). Helilise hääliku kõrval on g küll mõnevõrra helilisem, kuid ka seda märgitakse g-iga. Poolhelilist g-i, nagu see esineb eriti lõuna-eesti murdeis, märgitakse aga z-ga (näit. udZü, hüdZè).

w on labiovelaarse ahtushääliku tähistaja, mis eesti

keeles esineb kombinatoorselt niisuguseil juhtumel, nagu kaŭwà 'kaus', eŭwèp 'õues'.

Lisaks normaalsetele ladina tähtedele on transkriptsioonis z ja g. z tähistab nn. o-list l-i, s.o. l-i, mille artikuleerimisel on keeleseljal tõus peale apikaalse moodustuse ka seal, kus moodustatakse o. Niisugune l esineb eesti keeles murdeti (leivu, lutsi: zbà 'luba', kazà 'kala').

g on saksa ich-hääliku grafeem. ich-häälikut võib eesti keeles kuulda hääldusveana, nagu leçM 'lehm'.

Et ladina tähestikust ei piisa kõikide keeles leiduvate häälikute tähistamiseks, on võetud tarvitusele lisamärke kreeka, vene või mõnest teisest alfabeedist. Kreeka tähestikust on pärit β, δ, ϕ, χ, η, ψ. β, δ, ϕ on b, d, g-le vastavad ahtushäälikud. Eesti keeles esineb neist murdeti β: keβà kiβi 'köva kivi'.

χ on velaar-palataalne ahtushäälik, mis eesti keeles esineb üksnes hääldusveana: taχma 'tahtma'.

η on velaar-palataalne nasaal: kaŷGàs 'kangas', paŷk 'pank'.

ψ on labiaalne tremulant: ψū 'ptruu'.

Vene tähestikust on võetud л, millega märgitaksegi niisugust l-i, mida tunneb kõigepealt vene keel.

Semi keelte tähestikust on kõrisulghääliku ehk larüngaalklusiili märk? lõuna-eesti tule? 'tule', aŷna? 'anna'.

Kui ladina väiketäht on mõne helilise hääliku grafeemiks, tähistatakse vastava hääliku helitut vastet suure tähega. Et eesti kirjapildis b, d ja g on helitute või poolheliliste sulghäälikute märgiks, kirjutatakse nad transkriptsioonis B, D, G-na: tuBà 'tuba', koDà 'koda', aGà 'aga'. Sõnad mahl, lehm, pahn, kõhr, kohv helitute ahtushäälikutega helitu h järel on transkriptsioonis mahl, lehm, pahn, kehR, kohV.

Vokaalide märkimise aluseks on samuti meie normaalne ladina tähestik, nagu on öeldud. Lisaks a, e, i, o, u, ä, õ ja ü-le, millel on foneetilises transkriptsioonis sama väärtus nagu õigekirjutuses, on veel mõningaid märke.

ξ on kõrge ä, mida tunnevad meie saarte murrakud: jξ

'jää', p₂l 'peal'. Kui a ja ä vahelist varjundit tahetakse veelgi eraldi tähistada, on selleks olemas vastav märk ä.

Ümberpööratud o-märgi ö-ga tähistab transkriptsioon a ja o vahelist häälikut: hiiu murrakute kjluD 'kaalud'. Kui a ja o vaheline häälik on siiski lähemal a-le, on selle hääldusvarjundi tähistamiseks ä.

ö on madal o, nagu meil saarte murrakutes: rjm 'rõõm'.

Helitut vokaali märgitakse nagu helitut konsonantigi suure tähega.

Peale põhimärkide tarvitatakse foneetilises transkriptsioonis d i a k r i i t i l i s i m ä r k e. Diakriitilised märgid, mis tähistavad häälikute kvaliteedi varjundeid, on järgmised:

> tähe all osutab, et hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast eespoolsem: jaGaja 'jagaja', murdeti kali 'kali'.

< tähe all osutab, et asjaomase hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast tagapoolsem: lõuna-estis keneles 'kõneleb', kohati Lõuna-Eestis kalà 'kala'.

^ tähe all osutab hääliku tavalisest varjundist kõrgemat moodustust: murdeti kõli 'kooli'.

✓ tähe all osutab hääliku tavalisest madalamat moodustust: murdeti koht 'koht'.

~ tähe kohal tähistab tugevat ja tähe all nõrka nasalisatsiooni: omã 'oma'. Harilikus transkriptsioonis ei ole vajadust seda märkida.

o tähe kõrval paremat kätt või vokaali kohal on labialisatsiooni märgiks: hiiu murretes vaGä, vaGä 'vaga'.

, tähe all osutab, et hääliku artikulatsioon on toimunud interdentaalselt: paṭṭa 'patta'.

. tähe kohal näitab, et vokaalid é ja ê on e ja i resp. o ja u vahepealsed häälikud. õ ja ü vahelisele häälikule ö lisatakse punkt alla, et vältida kolme punkti tähe kohal. ä on a ja ä vaheline ja ü on u ja ü vaheline häälik.

Diakriitilisi märke lisades saab niisilisi järgmised eesti rahvuskeele ja murrete vokaalide kvaliteedisarjad:

a	ä	o	o	o	o	u	u
ä	ä	ε	ε	ε	é	ı	ı
	ö	ö	ö	ö	ü	ü	

Keskvokaale tähistatakse kaarega põhihääliku kirjamärgi all: a, e, i, o, u jne. e on eesti ö foneetiline märk: kevä 'köva'. i tähistab nn. vene ı-d, mis esineb murdeti ka eesti keeles: sis 'siis'.

Kui vokaal on redutseeritud, märgitakse seda ümberpööratud tähega: ɤ, ɔ, ɤ, o, ɤ, ɤ: hiu murrakute (h)ak-kõttõ 'hakata'. o, u ja ɔ ei ole ümberpööratavad. Sellepärast lisatakse nendele väike kolmurk, kui on taandatud põhihäälik, mida nad tähistavad: saarte murrakute kokko. 'kokku'.

Konsonantide palatalisatsiooni tähistamiseks on mitu märki selle järgi, missugune on palatalisatsioon. Harilikku eesti keele nõrka palatalisatsiooni märgitakse apostroofiga tähe kohal: n̄, ǟ, r̄, l̄: kassid 'kassid', koť 'kott', loĩ 'loll'.

Lääne-Eestis esinevat nõrka palatalisatsiooni ehk koronalisatsiooni tähistatakse vastava diakriitilise märgiga palataliseeritud tähe all: ḷ, ṇ, ạ̈, ṭ: muhu ja hiu silk ~ sēlk 'silk'.

Kui palatalisatsioon on harilikust eesti palatalisatsioonist tugevam, on tema grafeemiks ṅ, ṫ või ṇ, ṭ.

Edasi tuleb panna tähele vokaalide ja konsonantide kvantiteedi tähistamist. Vokaalide jaoks tarvitatakse järgmisi kvantiteedimärke:

α ä a a' à à ā ā â

Olulisemad pikkused on eesti keele seisukohalt ä̇, ȧ, ä̇, ā, ǟ ja â.

^a-ga märgitakse üllühikest, vaevalt kuuldavat vokaali.

ä̇ on harilikust lühem vokaal, nagu teises silbis eesti sõnades vēttä 'võtta', mittē 'mitte', kokkū 'kokku'. Harilikult jäetakse ta transkriptsioonis märkimata: vētta, mitte,

kokku. Sama märgiga tähistatakse teise välte diftongi järelkomponenti: pealik, laulan.

a tähistab harilikku lühikest vokaali, nagu see esineb esimeses silbis sõnades saDa 'sada', elù 'elu', ilùs 'ilus'.

a' on "veerandpikk" vokaal, mida võib kuulda pikkade sõnade teises silbis poolpika vokaali asemel: maDaLatteGa 'madalatega'. Selle märgi tarvitamiseks pole praktilist vajadust.

ä on eesti teise silbi poolpikk vokaal: saDa 'sada', elù 'elu', ilùs 'ilus', sürèndaB 'suurendab', säDaN 'saadan'.

ä on pikem kui poolpikk ja lühem kui pikk vokaal. Eesti keeles pole sellel kvantiteediasemel praktilist tähtsust.

ä on eesti harilik pikk vokaal: säDa 'saada', kēDaN 'keedan', lulettab 'luuletab', lõtsik 'lootsik', tültte 'tuulte'.

En. kolmveerandpikk vokaal esineb eesti keeles kolmandas vältes pika konsonantainese ees: sätta 'saata', kiitta 'kiita'.

â on eesti ülipika vokaali tähis: sâDa 'saada', rîDeD 'riided', rêm 'rõõm'.

Diftongide välde märkimiseks tarvitatakse kas lühiduse või poolpikkuse märki diftongi teisel osisel: laulu (osast.): laulù (omast.) 'laulu', seina (osast.): seinà (omast.) 'seina'. Vahepealne teise osise välte suhtes on diftong pika helitu konsonantainese ees: lauta 'lauta', kausta 'kausta'.

Konsonantide pikkusi tähistatakse järgmiselt:

n̄ n n' n̄ n̄ n̄ n̄ n̄

Olulisemad pikkused on n̄ n n̄ ja n̄: linda 'Linda', lapsè 'lapse', kanà 'kana', kon̄ 'konn', laps 'laps', otsa 'otsa' jne.

Vokaalide vahel ja teatud ühendeis teiste konsonantidega võib kuulda, otsekui kuuluka osa pikka konsonanti eelvasse ja osa järgnevasse silpi. Silbi piir on nagu keset konsonanti. Seepärast kirjutabki transkriptsioon niisugused pikad konsonandid kahekordse tähega vastavalt kvantiteedile järgmiselt: nn, nn, nni kannù 'kannu' (omast.), kakkù 'kaku',

pauku 'pauku', kauppa 'kaupa', kannu 'kannu' (osast.), kakku 'kakku'. Transkriptsioonis tuleb seega kirjutada ka karttus 'kartus', palkka 'palka'. Õige täpses transkriptsioonis peaks kirjutama ka ottsä 'otsa' (omast.), ottsä 'otsa' (osast.), lappse 'lapse', lappsi 'lapsi', mida harilikult aga ei tehta, vaid transkribeeritakse otsä, otsa, lappse, lapsi.

Kui on tarvis näidata, et kaks kõrvu olevat tähte resp. häälikut kuuluvad eri silpidesse, tarvitatakse nende vahel eraldusmärki: murdeti ka,OB 'kaob', ma,ä 'maja', elü,aëG 'eluaeg', ko,opperättiv.

Kui kaks sõna on häälduses täiesti liitunud teineteisega foneetiliselt üheks sõnaks, ühendatakse need sõnad omavahel kaarega: töp,piima 'toob piima', vanä,Doä 'vana toa'. Kui aga kahe sõna ühteliitumine on sedavõrd tugev, et eelmise sõna lõpphäälik kandub tervena või lõpposas järgmise sõna algusse, tähistatakse niisugust nähtust märgiga ˘: eäd,éhtut 'head õhtut', müll,on 'mul on'. Mainitud kirjutusviis on siis vajalik, kui tahetakse silma ette tuua üksiksõnade etümoloogilist kuuluvust.

Dünaamilist pearõhku tähistatakse transkriptsioonis ühe ja kaasarõhku kahe punktiga rõhutatud hääliku järel: tu.lèmi: 'tulemine', karsu.mDi 'karsumdi', re:volutsi(j)õ.n 'revolutsioon'.

Intonatsiooni tähistamiseks pole kujunenud ühist sobivat märkimisviisi. Et intonatsioon on kõige olulisem liivi keeles, on selle keele kohta tarvitusele võetud vastavad märgid, mida sobib kasutada eestigi keeles. Tõusvat intonatsiooni osutab seega ˆ vastava hääliku kohal, nagu eesti keeles sisestütlevas linna.

Range transkriptsioon ei tunne harilikke kirjavahemärke. Tavalsi kirjavahemärke tarvitatakse siiski lihtsamas transkriptsioonis. Ranges transkriptsioonis tähistatakse pikemat pausi kahe ja lühemat ühe kriipsuga vastavas lauseosas: ta ü.t.l.es // tulè omnikkul / meile 'Ta ütles: "Tule hommikul meile"!'.

Pärilnimed transkriptsioonis sõrendatakse : t a l l i n n
'Tallinn'.

Missugused on eesti keele õigekirjutuse ja tegeliku hääldamise suhted, osutab alljärgnev tekst ortograafias ja transkriptsioonis.

Nõnda oli Mait oma esimese sammuga vääratanud. Temale oli selgeks tehtud, missugune hullus või - õigemini - missugune kuritegu see on, kui talupoeg jala mõisa maa küljest lahti tahab tõmmata! Talupoeg oli prii, aga priiust on mitut liiki. Kõik ei mahu marjamaale, muist jääb ikka karjamaale ...

Maidul seisis pisarad silmas, aga ta litsus hambad kokku ja ütles: Kui nii ei lähe, siis peab teisiti minema! Kuidas? - Jah, selle üle oli vaja aru pidada. Ettevõttest taganeda - see ei mahtunud talle hinge. Argsemail silmapilkudel püüdis talle küll säherdunegi mõte läheneda. Aga kui ta siis oma kurva elu peale vaatas, uuesti kõiki piinu maitsta sai ja kui talle mõisahärra nikerdatud laud ja kapp jälle meelde tulid, siis lõi ta südame kõvaks ja plaanitses edasi.

Ta jõudis otsusele. See maksis tal palju uneta öid ja hulga rahutuid päevi, kasvas aga selle eest kaljukindlaks - nii pöörane, kui see tema enesegi meelest võis olla. Ühel heal päeval oli Mait Konna talust kadunud.

Keegi ei näinud, millal ta läks ja kuhu ta läks.

(E. Vilde)

neñdà oli m a i t oma esimese sammuGa värañtanud. te-
male oli selGeks tehtud, mißsugune hullus vei - eiGemini -
mißsugune kuriDeGu se õñ, kui taluBoeG jalà mã küljest lah-
ti tahàB temmata! taluBoeG oli prii, aGà priiust on miittut
liikki. keik ei mahù marjamäle, muist jâB ikka karjamäle ...

m a i d u l seisiD pisarad silmas, aGà ta litsus ham-
Bad kokku ja ütles: kui nî ei lähè, sîs peàB teisitti minè-
ma! kuiDàs? - jañ, sellè ülè oli vaja (va,èà) aru piDàDa.
ettevettest taGaneDa - se ei mahtunud talle hiGe. arGsemail

silmaBilkkuDel püDis talle küi säherDuneGi meÿtè lähenda.
aGà kuiDà sïs omà kurvã elu Beãle vãttas, üvesti keikki pïnu
maÿtsta sai ja kui talle meÿsãvãrrã nikkerDãttuD lauD ja
kap jãlle mëlDe tuliD, sïs lei ta sÿDãme kevaks ja plãnit-
ses eDãsi.

ta jeüDis õtsusele, sē maksis tal paljū unetta õid ja
hulGã rahuttuid päevi, kasvã aGã sellē õst kalju Giñdlaks -
nī põrãne kui sē temã eneseGi mēlest veis olla.

ühelkeäl pãevãl oli m a i t k o ñ n à talust kaDũ-
nuD.

kēGi ei näinuD, millãl ta lãks ja kuhũ ta lãks.

Lihtsustatud transkriptsioon.

49. Lihtsustatud transkriptsioon on teatav kompromiss kirjakeele ortograafiast ja teaduslikust transkriptsioonist. Lãhtekohaks on lihtsustatud transkriptsiooni puhul kirjakeele ortograafia, millele vastavalt mãrgitakse pãrisnimed suure algustãhega, pikk hããlik kahekordse tãhega jne. Lihtsustatud transkriptsiooni puhul tuleb silmas pidada jãrgmisi reegleid.

1. Uhesilbilised sõnad mãrgitakse kirjakeele ortograafia kohaselt, jãttes mãrkimata kolmanda vãlte mãrgi, kuid tãhistades palatalisatsiooni ja murdelist hããldamist, nãit. puu (mitte pũu), seen, konn, lepp, silm (mitte: sĩlm), laat, nurk (mitte nurk), poiss, marss; ma, mul, kes; kuid puisse, kont; tũõ 'tõõ', nuor 'noor', kiel 'keel' (murdeliste diftongidega), miiss 'mees' (võru murdes), jaoss 'jacks' jne.

2. Esimese silbi teisevãlteline pikk tãishããlik või kaksiktãishããlik mãrgitakse nii kui kirjakeeles, kolmanda vãltelisel pikal tãishããlikul või kaksiktãishããlikul pannakse pikkusmãrk teisele tãhele, nãit. saani (jalas) : (istus) saani, seina (peal) : (vastu) seina.

3. Kui pikale tãishããlikule või kaksiktãishããlikule jãrgneb õlipikk p, t, k, siis mãrgitakse pikkusmãrk klusilile, mitte tãishããlikule, nãit. saatma, kaupa, vaikus.

4. Teisevälteline p, t, k täishäälikute vahel märgitakse ühe, kolmandavälteline kahe tähega nagu kirjakeeleski, näit. kapi:kappi, rahuliku:rahulikku.

5. Teiste kaashäälikute teine välde vokaalide vahel märgitakse nii kui kirjakeeleski, kolmanda välte kaashääliku puhul pannakse aga esimesele tähele pikkusmärk, näit. linna (tänav) : (lähen) linna, villa (kraasimine) : (kraasin) villa, (ära) narri (koera) : (koera ei tohi) narrida.

6. Konsonantühendites märgitakse kolmandavälteline konsonant pikkusmärgiga, teisevälteline aga harilikult. Tähele panna järgmisi rühmi:

- a) esimene häälik kolmandavälteline: silmad : silmi, kõrvad : kõrvu, pilved : pilvi, rahvaste : rahvad;
- b) teiseks häälikuks kolmandavälteline p, t, k: märgib: märkima, palgad : palga, sirbiga : sirpi, tondi : tonte;
- c) teiseks häälikuks kolmandavälteline s: varsad : varsu, valsi : valssi, simsi : simssi, avansi : avanssi; samuti märgitakse kolmandavälteline s ka pika vokaali või diftongi järel: poisid : poisse, maas - maasse;
- d) kolme konsonandi ühendis: kõrtsid : (läks) kõrtsi, maltsad : maltsu, koõksud : koõksude, arstid : arste, kuid kambris, numbris, oõtma.

7. Peenendatud häälik märgitakse vastava ülakomataolise märgiga konsonandi kohal. Pikkade konsonantide ja konsonantühendite puhul on harilikult peenendatud ainult esimene osis, näit. kallis, asju, piilti, tuñdi, kañn, kañtsi.

8. g ja k ees esineb erinev nasaal, mida märgitakse tähega ŋ, näit. paŋka, kaŋgad, lõŋgad, kiŋg.

9. Murretes esinevaid kirjakeeles puuduvaid täishäälikuid märgitakse järgmiselt:

- a) o ja u vahepealne häälik - u, näit. tuuma 'tooma', juuk 'jook', kuuri 'koori';
- b) e ja i vahepealne häälik - i, näit. kiimä 'keema', kiil 'keel', siimne 'seemne';
- c) õ ja ü vahepealne häälik - ü, näit. lüümä 'lõõma', tüü 'tõõ', küümne 'kõõmne';

d) ä ja e vahepealne häälik saartel - ξ, näit. pεε
'pea';

e) i poole kalduv ö võru murdes, mis kõlab umbes nagu
vene и, - i, näit. riim 'rõõm', kiik (kõik'.

10. Võru murdes esineb larüngaalklusiil, nn. ök-häälik,
mida märgitakse märgiga ʔ, näit. lehmäʔ 'lehmad', kastöʔ
'kaste', ärʔ 'ära', lännüʔ 'läinud', tuvvaʔ 'tuua'.

11. Kui ʔ-häälikuga sõnale järgneb kiires kõnes teine
sõna, siis ʔ muutub sageli järgneva sõna algushäälikuks, nii
et kaks sõna nagu sulaksid ühte. Seda märgitakse väikese tä-
hekesega ja kaarekesega, näit. latsöʔ^t, tulövaʔ^t, tarrö; kikka^k.
kaklöso.

12. Sõnarõhku märgitakse vajaduse korral punktiga rõ-
hulise silbi täishääliku järel, näit. tetse.äber, maai.lm,
aitä.h.¹

Näitena sellest, kuidas näeb välja kirjapanek lihtsus-
tatud transkriptsioonis, olgu toodud katkend eespool esita-
tud E. Vilde tööst ja tekstikatkend võru murdest.

a) Nõnda oli Mait oma esimese sammuga vääratanud. Te-
male oli selgeks tehtud, missugune hullus või - õigemini -
missugune kuridegu see on, kui taluboegjala mõisa maa kül-
jest lahti tahab tõmmata! Taluboeg oli prii, aga priiust on
mitut liiki. Kõik ei mahu marjamaale, muist jääb ikka karja-
maale...

b) Mis sääl vanast siss viil är ess olöʔ, mõisat pidit
orjama uma leevagaʔ, uma rõivagaʔ, ummi riietugaʔ, ilma pal-
gadaʔ, ilma nurisamadaʔ. Kiä rahulö ess olöʔ, herräle nigu
västa nakaäs, tuu viidi talli manu, ainti uma kuusä kümmend
kukrohe ...

(Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste
I, Tallinn 1956, lk. 56, teksti kirja pannud E. Siil).

¹ Esitatud transkriptsioonireeglid on Emakeele Seltsi
poolt avaldatud "Kogumistö juhendajas" nr. 1 (1949) ja nr.
5 (1955) ja nende alusel on välja antud murdetekstide kogud
"Valimik murdetekste" I (1956) ja "Pajatusi põhjarannikult"
(1957).

Sisukord.

Saateks	3
I. SISSEJUHATAVAT	4
Keel ja selle olemus	4
Keeleõpetuse põhimõisted ja ülesanded	9
Soome-ugri keeled	14
Eesti murretest ja murrakutest	15
Eesti keele grammatika seenistest käsitlustest	18
II. FONEETIKA	25
Häälikud ja foneemid	25
Eesti keele täishäälikud	31
Tagavokaalid	32
Eesvokaalid	34
Keskvokaalid	38
Vokaalharmonia	39
Labialisatsioon	40
Nasalisatsioon	40
Eesti keele kaashäälikud	41
Sulghäälikud	45
Ninahäälikud	48
Ahtushäälikud	49
Häälikuühendid	62
Diftongid	63
Konsonantühendid	66

Palatalisatsioon ehk peenendus	74
Häälikute vältus	80
Vokaalide vältus	83
Diftongide vältus	88
Konsonantide vältus	90
Konsonantühendite vältus	95
Häälikute kvantiteedi- suhted	98
Silp	101
Silp kõnes ja kirjas	101
Silpide liigid	103
Sõna sisehäälikud ja sõnavälde	107
Sisehäälikute mõiste ja osatähtsus	107
Sõnavälde	109
Sõnavälde liitelistes sõnades, vöör- ja liitsõnades	110
Sõnavälde kirjakeeles ja murdeis	112
Sõnavälte määramisest	113
Rõhk ja intonatsioon	115
Pearõhk	115
Kaasrõhk	118
Lauserõhk	120
Intonatsioon ehk muusikaline rõhk	121
Foneetiline transkript- sioon	122
Keel ja kiri	122
Teaduslik transkriptsioon	124
Lihtsustatud transkriptsioon	131

Тартуский государственный университет
ЭССР, Тарту, ул. Кликкооли, 18

ГРАММАТИКА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

I

Фонетика и орфография

На эстонском языке

Vastutav toimetaja J. Peegel

Korrektor E. Oja

TRÜ rotaprint 1963. Trükiarv 8,4.

Arvutuspoognaid 8. Trükiarv 700.

MB 07305. Tell. nr. 1122.

Hind 16 kop.

Hind 16 kop.

11

A

25490

200796

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

1 0300 00098006 2

Hind 16 kop.

11
A
25490

200 796

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

EESTI KEELE GRAMMATIKA I

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

1 0300 00098006 2

TARTU 1963